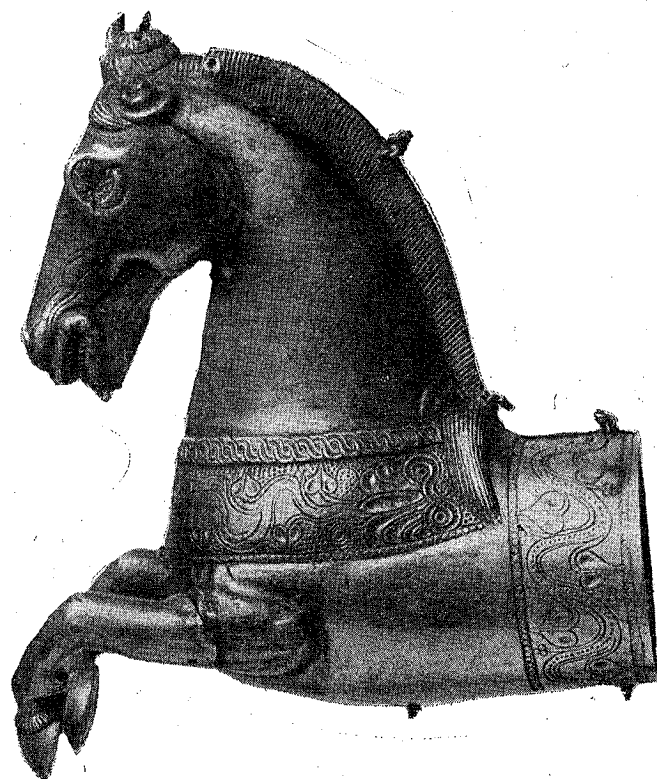


АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

4

1973



За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа

ИВАН МАРАЗОВ

В отдела за ахеменидско изкуство на Ермитажа е изложен сребърен ритон с протоме на кон, намерен в околностите на гр. Полтава; висок 18,7 см с тегло 902 г (обр. 1). Той възпроизвежда традиционната форма на ахеменидските ритони. Самият рог е канелиран с вертикално прокарани канелюри и се извива нагоре почти под прав ъгъл. Горе в най-широката си част той завършва с широк бордюр, излизащ далеч от основното тяло и подгънат надолу. Ритонът е богато украсен с няколко орнаментални пояса. По бордюра върви ред от перли, а под него до самия край — овоиден орнамент. Над канелюрите е разположена ивица от своеобразен орнамент във вид на схематизирани листа или пера, тя е отделена с ред от перли от следващата широка ивица, включваща синусоидно разгънат орнамент във вид на бръшлянова клонка. Тази декоративна група завършва с ред перли. Рогът влиза в протомето и на това място върху тялото на коня е разположена нова широка ивица, повтаряща орнаменталната група от бръшлянова клонка и ограничена с два реда перли. За трети път тя се среща върху гърдите на коня, с известни изменения: бръшлянът излиза от две палмети, разположени симетрично от двата края на ивицата, той е представен върху фон, покрит с дребни точки, докато в останалите случаи фонът е чист; отгоре ивицата е ограничена от плетен орнамент, докато долу минава познатият ред от перли (обр. 2).

Тялото на коня е обработено твърде обобщено, шията и коремът са третираны като правилни обеми без опит за пластическо артикулиране. Майсторът е решил да покаже мускулатурата само около краката и гърдите. Но истинската игра на мускулите при това движение на галоп е предадена тук схематично, с няколко паралелни врязани дъги от двете страни на гърдите. Краката също са предадени твърде общо, като по-голямо внимание е отделено на копитата и ставите над тях. Над копитата космите са показани като венец от паралелни насечки, а върху общия обем на ставите те са загатнати с няколко врязани линии. Отдолу копитата също са разработени и, изглежда, са изобразени подковите. Най-голямо внимание майсторът е отделил на главата на коня. Като общ обем тя е доста твърда и схематична и това личи особено в профила — контурите са резки и слабо артикулирани, — предната част е права линия, а отдолу главата е обрисувана с правилна дъга, започваща от шията и стигаща до устата. Но в рамките на този опростен обем виждаме стремж към по-детайлна разработка на отделните части. Очната кухина е много изпъкнала, а самото око е представено чрез насечка, обкръжаваща вероятно инкрустираната очна ябълка. Устните на коня са също пластично оформени като подковообразна изпъкнала ивица, обхващаща устата, а под нея са представени чрез насечки и зъбите. Ноздрите изпъкват над основния обем като две обръ-

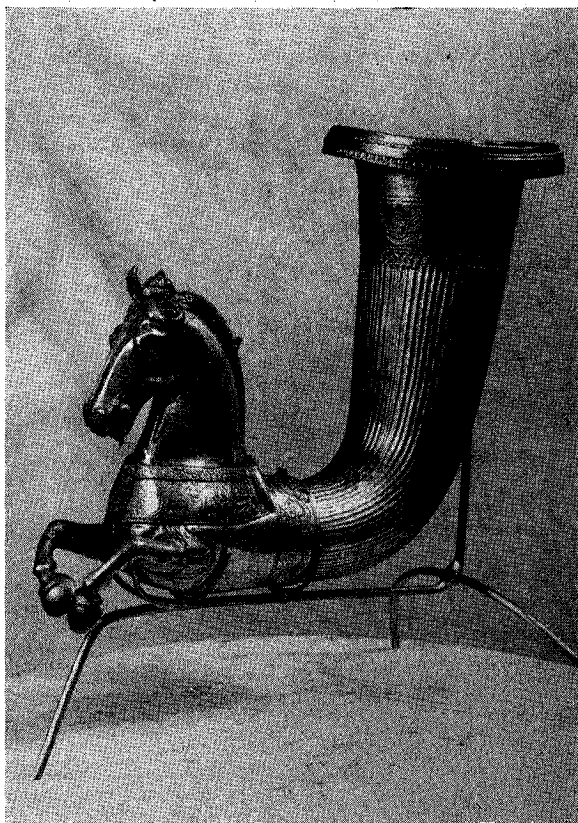
нати с отворената си част една към друга дъги, а между тях с врязани линии са обозначени четири гънки. От окоето към устата и към ноздрите вървят две жили, предадени чрез двойни вълнисти линии. Ушите са пластично оформени, те излизат от кръгла основа и са насочени напред, като в горната си част се извиват навътре. Над тях гривата пада върху челото в два причесани под ушите кичура. Между ушите тя е старателно оформена като двойно завит кичур, върху шията е къса и равно подстригана, а в началото на гърба пада във вид на два дълги кичура, от които започва и орнаменталният пояс на гърдите. Самата глава е отделена от шията с врязан правилен полукръг, около който са нарисувани като дъги гънките. Гривата също е разделена от шията с тънка ивица от насечки.

Всички изследователи на полтавския ритон го свързват с традицията на ахеменидското изкуство.¹ Най-детайлно е изучила този предмет К. В. Тревер, която привежда доста материали и сведения от древните извори, за да докаже ахеменидските източници на тази форма съдове, служили до IV в. предимно в култовите обряди, а след това употребявани само за пиене. В хода на доказателствения анализ съветската изследователка набляга на тези сведения, с които „историческата традиция нееднократно свързва съда във форма на рог с Индия“, а след това използва данни на Плиний и Теофраст относно наличието на бръшлян в индийската флора. Като посочва правилно несъмнените ахеменидски стилови реминисценции, особено в предаване жилите на главата, Тревер стига до извода, че разглежданият ритон се явява произведение на гръко-бактрийското изкуство от III в. пр. н. е. По всяка вероятност В. Г. Луконин приема изводите на Тревер, защото помещава ритона на обложката на своята неотдавна излязла книга за Персия и в анотацията го отнася към елинистичното изкуство в този район от същата епоха. Б. Свобода, който също се занимава с този ритон, го разглежда като „елинистично-партско в основата си произведение, датиращо не по-късно от I в. пр. н. е.“.

Публикуваните в последно време материали от ахеменидския художествен кръг

• Обр. 1. Полтавският ритон от Ермитажа — общ вид. Fig. 1. Le rhyton de Poltava de l'Ermitage — aspect général

• Обр. 2. Протомето на полтавския ритон. Fig. 2. Le protomé du rhyton de Poltava



1



2

позволяват да се намерят още някои подобни аналогии за изображението на коня в полтавския ритон. Дръжките на една сребърна иранска амфора от колекцията на Боровски в Базел са оформени като фигури на коне с обърнати назад глави² (обр. 3). Тук намираме същото събиране на гривата между ушите във вид на двойно завит кичур, същото късо подстригване върху шията и падането ѝ върху гърба като по-дълги кичури. Това е било явно персийска мода в декоративното подреждане на гривата, защото я откриваме и в доста релефи от ападана на Персеполис. От друга страна, категоричното очертаване на конската глава в дръжките на амфората с врязана линия и рязката опростеност на нейните контури също напомня ритона. Даже един бегъл поглед върху ахеменидското монументално изкуство и торевтика ще открие многобройни примери на аналогична трактовка на ухото, излизащо от кръгла база.³ Като образци от нашите музеи могат да се посочат амфората от Башова могила, грифоните от летнишките апликации и матрицата от Гърчиново. Не бива да се пропука и несъмненото техническо сходство с редица паметници на ахеменидската торевтика, състоящо се в позлатяване на отделни части от ритона — всички орнаменти, гривата, част от краката. В този ред на аналогии трябва да се включи, разбира се, и ха-

● Обр. 3. Дръжки на сребърна персийска амфора.
Fig. 3. Ansès d'une amphore perse en argent

актерното за иранския художествен кръг внимание към предаване на жилите, конструиращи главата.⁴ Явно е, че реминисценциите от ахеменидското изкуство в полтавския ритон са твърде силни и могат да се проследят в различни аспекти — от битовия до чисто стиловия.

Приписването на този ритон на гръко-бактрийското изкуство обаче е много хипотетично. Преди всичко, както и самата Тревер справедливо забелязва, „би било нелепо... да се търси някаква прародина на тези съдове, защото мисълта за използване като съд за пиене на по един или друг начин обработени рогове на едрия добитък е можела и е трябвало да се зароди навсякъде, където се е използвал домашен рогат добитък...“⁵. Рогът е бил твърде разпространен съд и у скитите, траките и македонците.* Диодор изрично съобщава, че одриските, пеонските и гетските царе имали обичай да пият от роговете на тур,⁷ при македонците царят е бил посрещан с рог с вино, при двора на Севт всички пият наздравица за царя от рог.⁸ Не е случайно широкото разпространение на ритоните от злато или сребро на територията на Тракия — досега са на-

* „Теопомп разправя..., че рогата на говедата, които се въдят в тяхната страна (на пеонците—б. а.), ставали толкова големи, че побирали до четири хои и от тях правели чаши, чиито ръбове посребрявали и позлатявали.“⁶

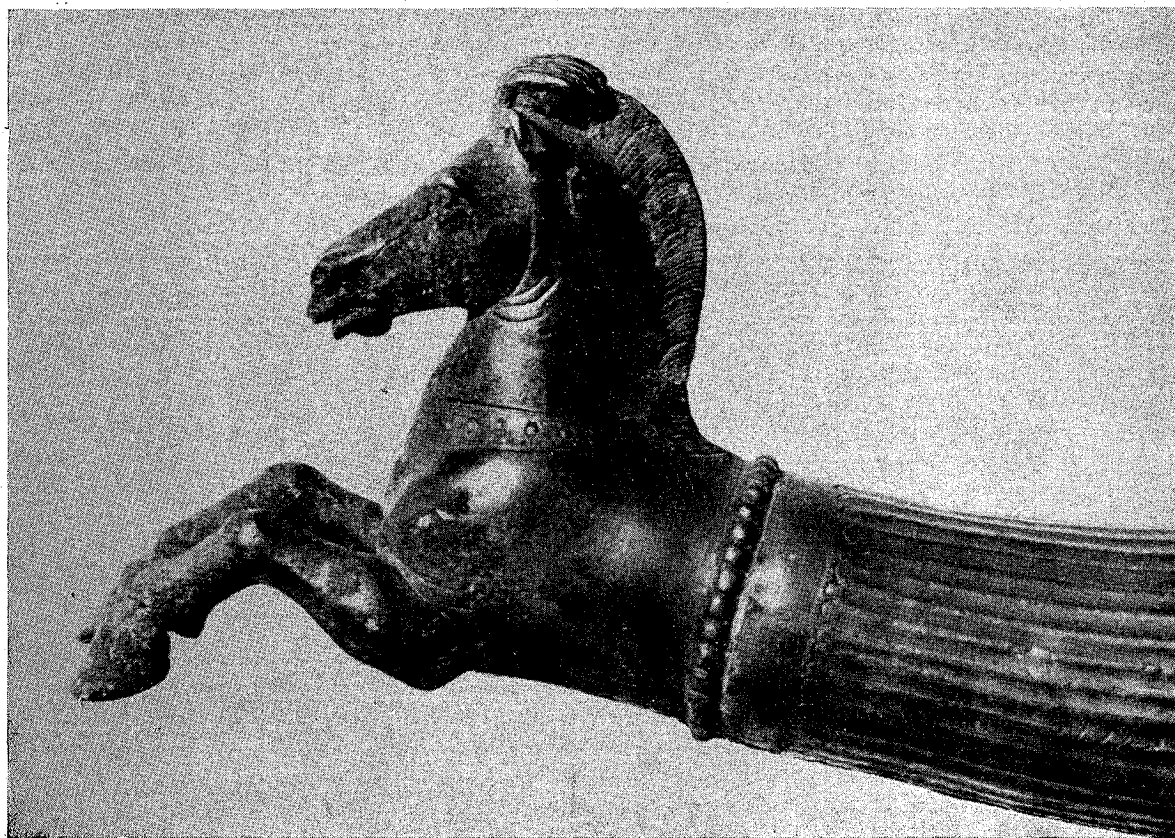


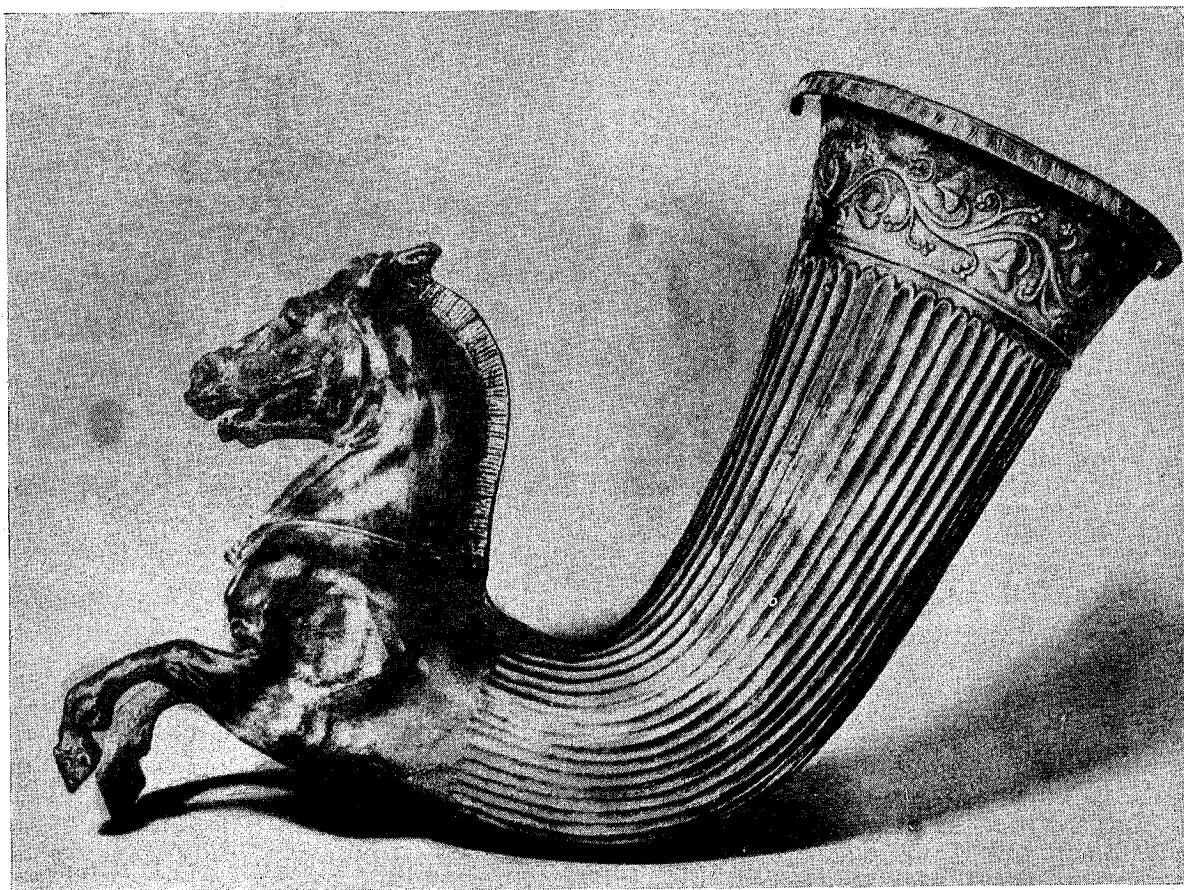
мерени осем. От друга страна, тези съдове са изобразени и върху някои паметници на тракийската торевтика. Върху десния набузник на златния шлем от Бъйчени-Кукутени, седнал на стол бог държи в дясната си ръка ритон, на кнемида № 1 от Аджигьол в ръката на седящото божество (може би също) виждаме рог, двете богини върху ритона от Поройна държат ритони с вертикално прокарани канелюри, завършващи с глава на елен (?), в пръстените от Брезово и Гложене в ръката съответно на жената и конника също са изобразени ритони. Така сведенията на античните автори за използването на рогове и ритони в древна Тракия се подкрепят от археологическите данни и сюжетите върху паметници на изкуството, което доказва ролята на тези съдове както в бита, така и в култовите ритуали. По всяка вероятност ритонът се е смятал и за атрибут, доказващ божествения произход на царската власт,

● Обр. 4. Протомето на ритона от Башова могила. Fig. 4. Le protomé du rhyton du tumulus Bashova

иначе е необяснимо неговото присъствие в сцени, където несъмнено са представени божества.⁹ Всички тези данни вече дават основания да предположим тракийски произход на ритона от Полтава, още повече, че той е бил използван само символично, т. е. като атрибут, защото двете половини на протомето не са били запоеани, а само завързани и самият рог и тялото на коня са работени отделно и са съединени механично.

Разбира се, тези аргументи, макар и по-силни от тия на „гръко-бактрийската теза“, не биха имали такова значение, ако бяха единствено доказателство за една среда, в която ритонът е бил много разпространен ритуален съд. Обаче именно в Тракия са намерени ритони, представляващи най-близки аналогии на екземпляра от Ермитажа. В Башова могила сред другите находки от сребърни съдове бе открит и сребърен ритон с протоме на кон.¹⁰ Неговият дълъг рог е покрит с вертикални канелюри, които чрез венец от перли го разделят от тялото на коня. В горната част между леко издадения

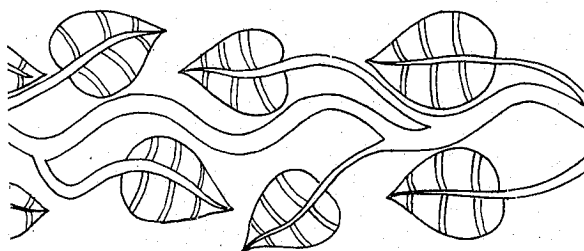
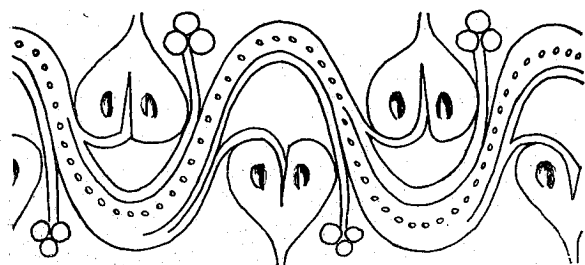




● Обр. 5. Ритонът от Прага. Fig. 5. Le rhyton du Musée national de Prague

бордин и канелюрите е разположен широк орнаментален фриз от палмети и лотосови цветове. И тук се среща с техниката на позлатяване на отделни части — орнаменталния пояс, ремъка на коня, гривата и копитата му. Така в рога се проследява един принцип на украса, аналогичен на този в полтавския ритон. Веднага обаче трябва да се посочат и разликите. Преди всичко съотношението между размерите на протомето и рога тук е друго — рогът е много по-дълъг. От друга страна, той се извива далеч по-плавно и много по-постепенно се разширява нагоре. Пропорционално по-малък е и изданият бордюри. Въпреки че и двата ритона завършват с протоме на кон, трактовката на конското тяло е доста различна. В ритона от Башова могила то е моделирано с много по-голяма грижа за анатомична точност (обр. 4). Основните обеми са много тънко диференцирани пластически, по-вярно преда-

деното устремено движение се отразява във всички мускули на тялото. Краката са по-правилно разчетени пропорционално. Много по-разработена е главата, пластично артикулирана с голяма точност. Трите гънки под главата и гънките около краката, макар че са предадени с врязани линии, изглеждат по-естествено. Тази конска полуфигура е един хубав образец на гръцката класическа концепция. Гравираната декорация е много по-прецизно и по-леко изпълнена в сравнение с дълбокото врязване на орнаментите в полтавския ритон, които впрочем не са съвсем идентични при всяко ново повторение на един и същ мотив (напр. палметата от лявата страна има четири листа отдолу и три отгоре, докато другата има по три от двете страни, бръшляновите листа в горния пояс са покрити с паралелна насечка, докато в другите фризове имат вдлъбнатини, симетрични на централната жилка, волутата на дясната палмета е просто с врязана линия, докато на лявата е запълнена с точки и т. н.).



7

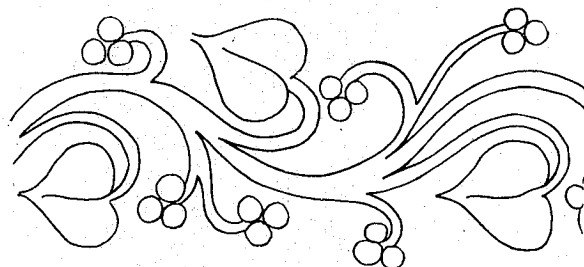
• Обр. 6. Орнамент от бръшлянови клонки от протомето на полтавския ритон. Fig. 6. Ornement de branches de lierre sur le protomé du rhyton de Poltava

• Обр. 7. Орнамент от бръшлянови клонки от наковеника от Враца. Fig. 7. Ornement de branches de lierre sur la cnémide de Vraca

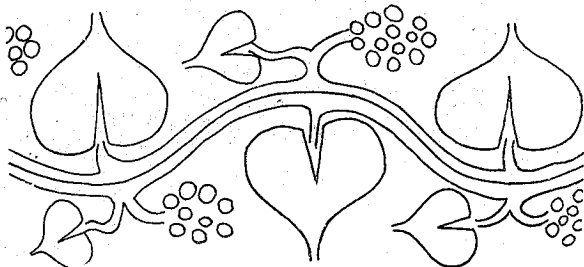
• Обр. 8. Орнамент от бръшлянови клонки от ритона от Прага. Fig. 8. Ornement de branches de lierre sur le rhyton du Musée national de Prague

• Обр. 9. Орнамент от бръшлянови клонки от чашата от Върбица. Fig. 9. Ornement de branches de lierre sur la coupe de Vărbica

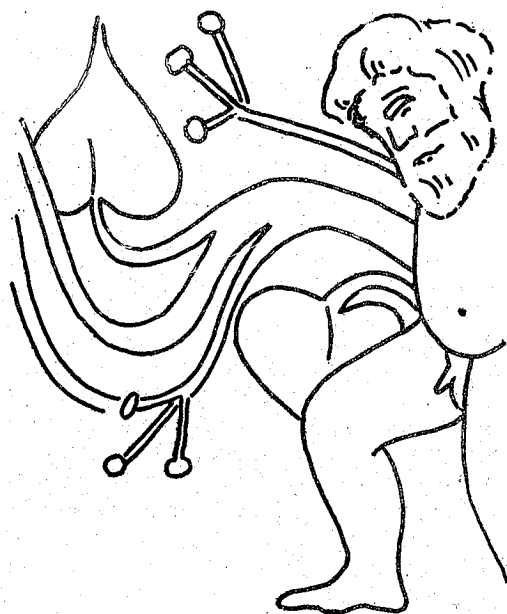
• Обр. 10. Орнамент от бръшлянови клонки от ритона от Розовец. Fig. 10. Ornement de branches de lierre sur le rhyton de Rozovec



8



9

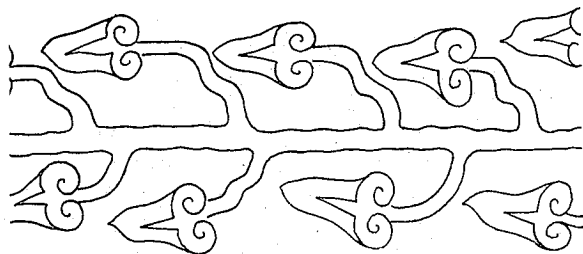


10

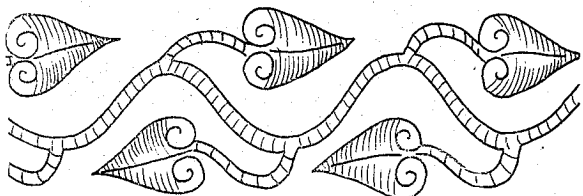
Тези малки и незначителни на пръв поглед отклонения от огледалната симетрия са недопустими както за ахеменидския, така и за гръцкия художник. Този „импровизационен“ момент в работата на майстора придава на ритона аспект на нерафинираност, който е присъщ за повечето от автентичните произведения на тракийското изкуство.

Близък до ритона от Башова могила е пражкият ритон (обр. 5), произхождащ по всяка вероятност от Тракия.¹¹ Изправената глава, елегантната горда извивка на шията, трите гънки под главата, канелираната повърхност на рога, съсредоточаването на украсата върху горната му част доказват това. В него обаче полуфигурата на коня е много по-подробно разработена пластично, а мускулатурата е доста по-мощна. В същото време гривата е предадена по-схематично чрез паралелни прави насечки. Между ушите тя е сплетена във вид на двоен кичур, а на челото се разделя на два симетрични кичура, т. е. следва точно подредбата на гривата в протомето на полтавския ритон. За разлика от другите екземпляри, които разглеждаме, в пражкото произведение главата е с юзда, а нагръдният колан е много тънък и на гърдите е украсен с някаква апликация. Украсата, макар и по-скромна, поднася аналогии с декорацията на ритона от Ермитажа. И тук в горния край на рога е изобразен орнамент

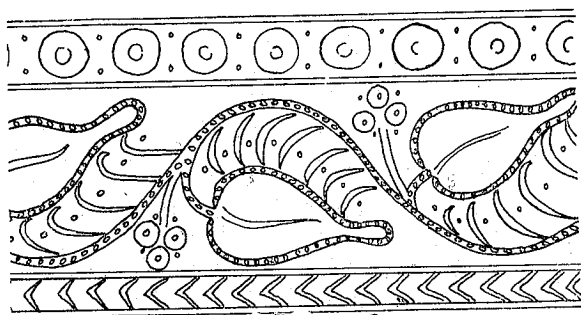
11



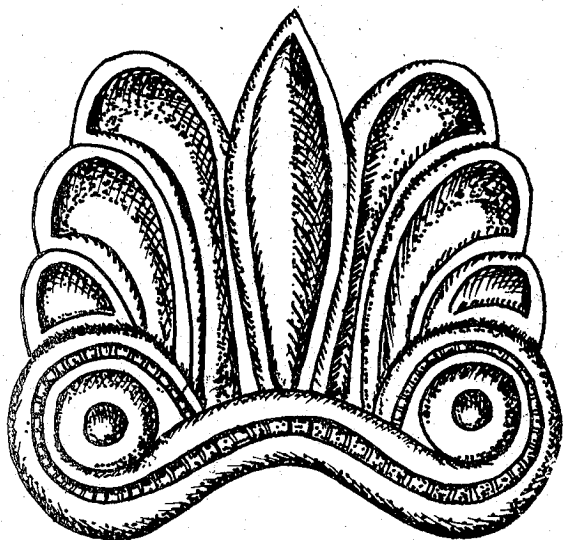
12



13



14



от бръшлянова клонка, като листата също се редуват с тройни цветове. Разликата е в изпълнението — в пражкия ритон този мотив е предаден пластично, а в ермитажния графично. Макар и близък като пластическа концепция до екземпляра от Башова могила, ритонът от Прага има други пропорции между протомето и рога, които го доближават повече до полтавския съд. Освен това неговият рог се извива почти под прав ъгъл, т. е. отново както в ермитажния ритон, а не описва елегантната дъга на този от Башова могила. Тези особености в конструкцията, пластиката, декорацията и модата, проявени в пражкия ритон, му определят едно средно положение между аналогичните съдове от Башова могила и Полтава. Ето защо е трудно, както ще се убедим по-нататък, да приемем като точна предложената от Свобода датировка в края на IV в. пр. н. е. По-вероятна ни изглежда една дата от втората четвърт — средата на IV в., още повече, че с пластично предаване на орнамента бръшлянова клонка се среща в ритона от Розовец и кнемидата от Враца, които явно принадлежат към първата половина на IV в.

И така стилът на полтавския ритон се различава от принципите както на ахеменидското, така и на гръцкото изкуство, макар че в него се чувствуват несъмнени инспирации от тях. Това кръстосване на влиянията е характерно явление в тракийското изкуство от IV в. пр. н. е. Детайлният стилски анализ на ритона от Ермитажа подкрепя тази обща констатация. Орнаментът от бръшлянови клонки е много разпространен в Тракия през IV в. (обр. 6—13). Ще го открием върху шлемовете от Перету, Аджигьол и Детройт, около пъпа на една фиала от Перету, върху челото на богинята от врачанската кнемида, във фрагментите на нагръдника и главата на сатир от една емблема от Върбица,¹² както и върху сребърната чаша от същото погребение. Не е безинтересно да напомним, че същият мотив е гравирани и по гърлото на ритона от Розовец, където е и непосред-

• Обр. 11. Орнамент от бръшлянови клонки от шлема от Аджигьол. Fig. 11. Ornament de branches de lierre sur le casque de Hadzigiol

• Обр. 12. Орнамент от бръшлянови клонки от шлема от музея в Детройт. Fig. 12. Ornament de branches de lierre sur le casque du Musée de Détroit.

• Обр. 13. Орнамент от бръшлянови клонки от нагръдника от Върбица. Fig. 13. Ornament de branches de lierre sur le pectoral de Vărbica

• Обр. 14. Палмета от протомето на полтавския ритон. Fig. 14. Palmette sur le protomé du rhyton de Poltava

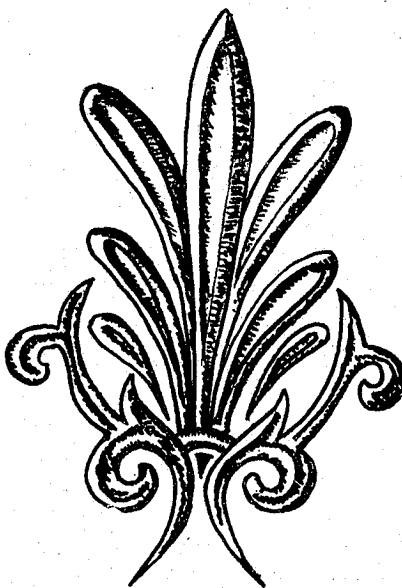
ствено свързан с дионисовия култ. Показателно е, че бръшлянтът е основен орнамент и в някои есхари — домашни огнища, разкрити от разкопките на Севтополис.¹³ За несъмненото култово значение на това растение в Тракия недвусмислено свидетелствуват и едно сведение на Плиний: „И сега бръшлянтът украсява тирса на тоя бог (Дионис — б. а.) и шлемовете и щитовете в религиозните празненства на тракийските племена.“¹⁴ Следователно може да се допусне, че полтавският ритон е служил като атрибут на култа или е бил поне замислен като такъв. Характерът на палметите, изобразени в нагръдния пояс на коня, напомня траговката на този мотив от други тракийски паметници (обр. 14 и 16). Същата основа от волута, покрита с изчукани точки, намираме в две фалери с изображения на животни от Панагюрище (обр. 15). Редовете от перли, разделящи орнаменталните пояси в ритона, също не са рядкост в тракийските паметници.* Най-после, ивицата от листа или пера над канелюрите е характерен разделителен орнамент в споменатите шлемове, а през късната елинистическа епоха се среща често като основен декоративен мотив в дунавската керамика.¹⁷ В заключение на този анализ може със сигурност да кажем, че орнаментът върху полтавския ритон е съставен от типични за тракийското изкуство декоративни мотиви.

Аналогите не спират дотук, те могат с лекота да бъдат проведени и в чисто стилев план. За изображенията на коня в тракийските паметници е характерна същата опростеност на основните обеми на шията и тялото, каквато констатирахме в протомето на ритона. Особено близки в това отношение са фигурите на конете в каничката от Враца и луковитските фалери. Тази черта е усвоена по всяка вероятност от традицията на звериния стил.¹⁸ Късо подстриганата грива, предадена чрез паралелна насечка, е един много характерен белег в тракийските изображения на коне. Даже в почти всички паметници, съдържащи подобни релефи, както и в Казанлъшката гробница, и на монети от Севт III, виждаме същите кичури, които падат върху челото, а в кнемида № 1 от Аджигопол върху челото на коня е изобразен, макар и схематично, подобен кичур. Нещо повече, кичурите, падащи от двете страни на гърба, които са навесени

*Плетеният орнамент, който украсява гръдния ремък на коня, също има паралели сред тракийските находки — напр. в гобелетата от с. Дълбоки, Старозагорско,¹⁵ и от Старо село, Сливенско.¹⁶



15



16

• Обр. 15. Палмета от фалера от Панагюрище.
Fig. 15. Palmette sur le phalère de Panagjurište

• Обр. 16. Палмета от каничката от Враца.
Fig. 16. Palmette sur la cruchette de Vraca

от иранската мода, са представени графично в релефите върху каничката от Враца и кнемидата от Аджигопол (обр. 17). Майсторът на ритона също е повторил тези врязани линии в основата на шията, макар че е оформил пластично кичурите. Гънките, образувани върху шията от навеждането на главата, са предадени чрез три врязани дъги пак в конете от врачанската каничка. Пак там откриваме и други сходни прийоми в траговката на главата — подчертаване изпъкналостта на

очните кухни, щръкналото напред и леко извито ухо, отворено напред, пластично предаване на устните като подкова, обхващаща устата, в която са представени и зъбите. Този стремеж да се покажат зъбите на животното е присъщ за местния майстор и той го проявява и в други произведения: във фалерите от Луковит, шлема от Аджигобол, апликациите от Летница. Ноздрите на коня са третираны като две отворени една към друга врязани дъги в двете луковитски пластинки, където и остроото ухо е предадено също насочено напред, както и в много други апликации от зверинния стил. Това подчертаване на изпъкналостта на очните кухни и ноздрите виждаме в една пластично направена конска глава в златния начелник от находката от Бъйчени. Не трябва да забравяме, че внимание към жилите на главата — явно реминисценция от ахеменидското изкуство — е регистрирано и в няколко паметника

• Обр. 17. Конете от канчката от Враца. Fig. 17. *Les chevaux sur la cruchette de Vraca*

на местното художествено производство: в главата на елена от луковитските апликации, както и в главите на бик и овен с които завършват две спирални гривни от Бъйчени. Показателно е, че очите на животните от румънската находка са предадени чрез един допълнително припоен шнуровиден орнамент. С насечки са заобиколени очите на коня от аджигоболската кнемида и в кръстовидна апликация от Огуз. В пластинки от зверинния стил, където са представени други животни, окото също е заобиколено от изпълнена с насечки ивица. Всичко това доказва, че този прием е характерен за тракийския майстор. Почти във всички местни изображения на коне над копитото минава венче от насечки, а понякога пак чрез насечки се наглежда за окосмяването на ставата. С оформяне на долната част на копитото като подкова се срещаме във фигурите на кентаврите от панагюрската амфора-ритон. Не е без значение да отбележим факта, че във всички тракийски произведения с особено внимание се



предава коланът, минаващ през гърдите на коня, а от луковитските приложения и врачанската каничка личи, че той е бил и богато украсен. Може би полтавският ритон ни дава възможност да се запознаем с една реално съществуваща декорация на ремъка. Точките, покриващи фона на този орнаментален пояс, се срещат като декоративен технически похват и в други паметници на местната торевтика от същата епоха — хламидата на конниците във фалерите от Луковит, хитоните на богините от ритона от Поройна, дрехата на Херакъл от пластинката към щит от Панагюрище, фона в апликацията с борба на лъв и грифон от Летница, плаща на война върху набузника на шлема от Коцофенещи. Най-после самото положение на главата, образуваша много малък ъгъл с шията, също приобщава полтавския паметник към тракийските изображения на коне. В тях конят е винаги с леко наведена глава, сякаш се подчинява на юздата, даже когато тя не го ограничава. Тази трактовка ни отвежда по-скоро към иранските паметници, отколкото към гръцките, където конят е представен като гордо и свободно животно с изправена почти под прав ъгъл глава (срв. коня

от протомето на ритона от Башова могила). Обстойният стилов анализ доказва принадлежността на полтавския ритон към тракийския художествен кръг. По общата си конструкция той образува една група с намерените в Тракия ритони от Башова могила и Прага и представлява местен вариант на тази гръцка форма. Що се отнася до богатия орнаментален декор, той е много характерен именно за местните произведения на изкуството, което се доказва от сравнението му с цял ред предмети. В стилово отношение най-адекватни паралели представляват отново паметниците, намерени в България и Румъния, а смесеното ирано-гръцко влияние е характерно за тракийското изкуство.¹⁹ Показателно е, че всички тези аналогии се провеждат с лекота не в отделни произведения, а в цели групи различни по предназначението си предмети. Именно тази несъмнена близост с образци на изкуството в Тракия от IV в. пр. н. е. ни заставя да променим и досегашната датировка на ритона — III в. пр. н. е. Полтавският ритон от сбирката на Ермитажа трябва да бъде включен сред произведенията на тракийското изкуство от средата — втората половина на IV в. пр. н. е.

¹ С ритона от сбирката на Ермитажа са се занимавали следните изследователи: Н. Макаренко. Материали по археологии Полтавской губернии. Полтава, 1916, табл. А, Б; К. В. Тревер. Памятники греко-бактрийского искусства. М.—Л., 1940, с. 105—118, обр. 33; В. Svoboda in B. Svoboda, D. Cončev. Neue Denkmäler antiker Toreutik. Praha, 1956, p. 87, 108, fig. 15; V. G. Lukonin. Persia. II. 1967, München, Paris, London, p. 62—63.

² R. Ghirshman. Iran. M., 1964, fig. 333; P. Amandry. Toreutique achéménide. — Antike Kunst, 1959, № 2, p. 43—44, pl. 21—II, 22—1; Гиришман смята тази амфора за произведение от V—IV в. пр. н. е., докато Амандри уточнява датировката на „втората трета от V в.“.

³ R. Ghirshman. Op. cit., fig. 305, 311, 312, 313 и др.

⁴ Ив. Венедиков. Принос към изучаването на торевтиката в Тракия. — ИБИД, XXVI, 1968, с. 5—18.

⁵ К. Тревер. Цит. съч., с. 107—108.

⁶ Ath., XI, 486, d—e.

⁷ Diod., XXII, 12, 3.

⁸ Ksen. Anab., VII, 2, 3.

⁹ Вж. Ив. Маразов. Изображението на човека в тракийските паметници от Румъния. — Изкуство,

1973, кн. 1, с. 13—19; D. E. Strong. Greek and roman gold and silver plate. London, 1966, p. 102.

¹⁰ Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 67, обр. 83 и табл. 6.

¹¹ B. Svoboda. Op. cit., p. 113.

¹² Б. Филов. Цит. съч., обр. 186, 187; L. Ogneva. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IV^e s. av. n. ère. — Actes du I CBESSEE, 1969, p. 397—418.

¹³ М. Чичикова. Севтополис. С., 1970, обр. 241, 35, 37.

¹⁴ Nat. hist., XVI, 34, 144.

¹⁵ Д. П. Димитров. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. — РП, IV, 1949, с. 207—241, обр. 21—23.

¹⁶ Ив. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 77—78, обр. 3.

¹⁷ М. Чичикова. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. — VI^e conf. int. des études classiques des pays socialistes, Sofia, 1963, p. 47, fig. 11.

¹⁸ Вж. напр. кръстовидните приложения от Луковит, Летница, Бъйчени и др.

¹⁹ Iv. Venedikov. L'Art thrace et l'art achéménide. — Actes du 1^{er} congrès intern. des études balkaniques et sud-est européennes. II. Sofia, 1970, p. 381—396.

Sur la date et l'origine du rhyton de Poltava à protomé de cheval conservé à l'Ermitage

IV. MARAZOV

(Résumé)

L'auteur examine le rhyton de Poltava à protomé de cheval conservé à l'Ermitage. Ce type de récipient était très répandu en Thrace. Les trouvailles archéologiques, ainsi que les représentations sur les œuvres d'art en sont un témoignage certain. Ce vase doit selon l'auteur être mis en relation avec un groupe de rhytons découverts dans les terres thraces (du tumulus Bašova) et la pièce du Musée de Prague. Ce vase est rattaché d'autre part par sa forme et ses cannelures verticales, couvrant le corne au groupe de rhytons mentionnés. L'ornementation qui décore abondamment la pièce de Poltava est caractéristique des objets de la torentique

du IV^e s. av. n. è. découverts en Thrace. De plus, leur traitement correspond aux particularités de style de l'art thrace de cette époque. La manière dont est disposée la crinière présente des analogies avec un certain nombre de pièces de même genre et porte très nettement l'empreinte de la mode perse. En prenant comme éléments d'appréciation le répertoire des ornements et les traits de style l'auteur conclut que le rhyton de Poltava appartient à la torentique thrace de la seconde moitié du IV^e s. av. n. è., et non pas à l'art gréco-bactrien achéménide ou scythe, comme on le considérait jusqu'ici.

Протейхизматa в систематa на ранновизантийските укрепления по нашите земи

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

Както е известно, балканските провинции на Византийската империя през V и VI в. стават арена на упорити и непрекъснати варварски нашествия. Това принуждавало военната власт — централна и местна — да взима изключителни мерки за опазването на застрашените територии и население. Заедно със съсредоточаването на значителни военни контингенти в по-големите градове и крепости се предприема усиляването и заздравяването на укрепителната система като цяло и на всяка отделна крепост в частност. Биват изградени някои нови крепости, но основните усилия са насочени към приспособяването на старите укрепени пунктове към изискванията на една съвременна отбранителна тактика. Този процес се засилва особено през втората половина на V и първата половина на VI в., за да достигне кулминацията си и своя завършек при Юстиниан I.¹

Усиляването на защитната система на една крепост през ранновизантийската епоха се е извършвало главно по две линии. В първия случай са пристъпвали към заздравяването на съществуващата, но остаряла или полуразрушена крепостна стена. Това ставало чрез нейното удебеляване (Филипопол, Калиакра), чрез надстрояването ѝ във височина (Сердика), увеличаването броя на кулите (Калиакра, Сердика) и, обратно — намаляване на отворите (порти и потерни) като особено невралгични пунктове в отбраната чрез зазиждането им или чрез стесняването им (Абритус, Несебър и др.). Този начин на защита може да бъде определен като пасивен, защото бранителите са мислели преди всичко за създаване на една глуха отбрана зад твърдо установена и постоянна линия.²

Вторият начин е свързан с организирането на активна защита, чрез увеличаването на дълбочината на отбранителната линия, с

което се създавали условия за прегрупиране на силите на защитниците, увеличавали се възможностите за нанасяне на внезапни и изненадващи контраудари и пр. На практика това било постигано чрез изграждането на допълнителни крепостни стени, изнесени пред фронта на основните. Това са т. нар. протейхизми.

Идеята за усилване на крепостната система чрез построяване на протейхизми е изказана твърде отрано от античните фортификатори. Пръв нейн изразител става Филон от Византион (II в. пр. н. е.) в своя труд „Механика“.³ Според него главната преграда за врага трябва да се състои от две линии крепостни стени, отделени помежду си със свободно пространство, широко 8—12 лакти (4—6 м). Филон не изключва изнасянето пред тази главна полоса и на други защитни прегради (ровове, ями, по-малки стени и др.). Всичко това трябвало да затрудни придвижването на противника, да смути и обърка неговия боен ред, преди да му бъде нанесен контраудар от защитата.

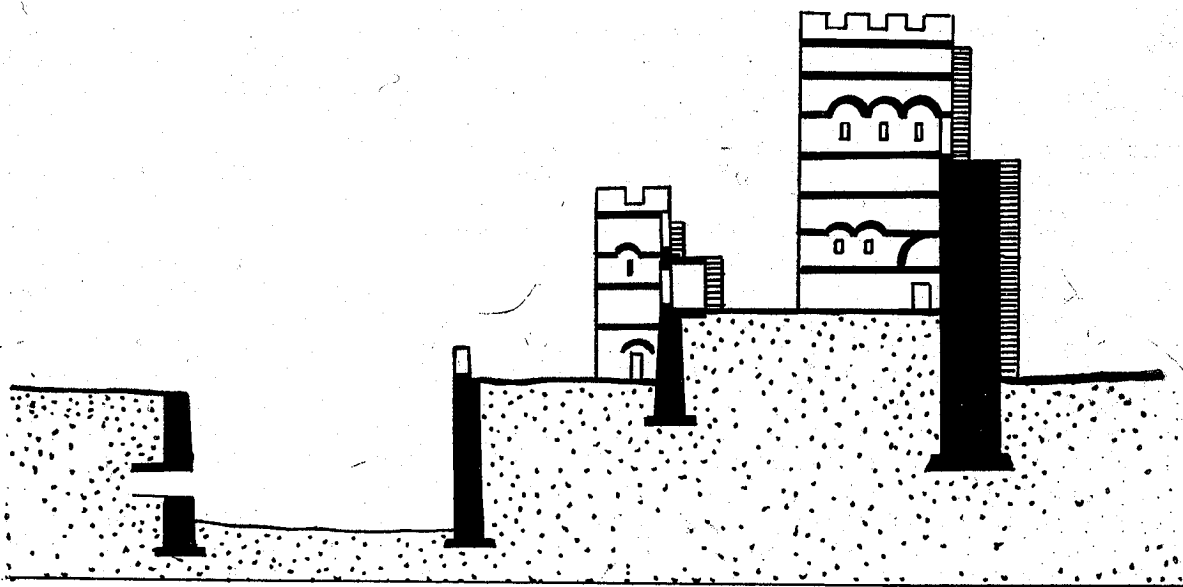
Както много други основни положения във Филоновата теория на крепостно строителство, така и тази идея не намерила широко приложение по негово време, но с успех се прилага по-късно, когато назряват условия за това.⁴ Римските автори възприемат и до-

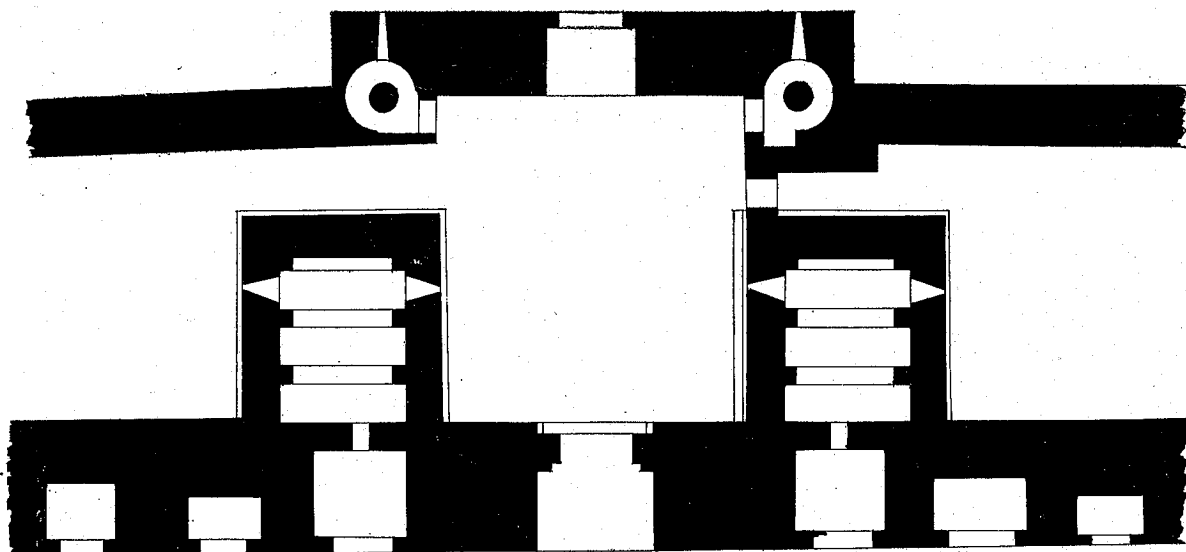
развиват предложената схема. Според Витрувий разстоянието между двете стени трябва да бъде достатъчно, за да се разположат в боен ред защитни войски. От конструктивна гледна точка той предлага помежду им да бъдат изградени напречни зидове.⁵ За необходимостта от две взаимно допълващи се крепостни стени говори Вегеций,⁶ а Прокопий описва подробно практическото приложение на този начин на отбрана във византийските провинции и столицата през VI в.⁷

Идеална схема на подобно сложно устройство на крепостна защита предлага Константинополската (Теодосиева) стена, изградена в 413 г. по времето на император Теодосий II (408—450)⁸ (обр. 1). Главен елемент в нея е основната (вътрешна) крепостна стена (*μέγα τεῖχος, τὸ κάστρον τὸ μέγα, τὸ ἕσω τεῖχος*). Тя е била по-дебела и по-висока, обикновено двуетажна, снабдена с яки кули и добре укрепени порти и потерни. Всяка кула била така устроена, че да може в случай на необходимост да продължи самостоятелно защитата.

Втората (външна) крепостна стена (*πρωτεῖχισμα, ἔξω τεῖχος, μικρὸν τεῖχος*) е била изнесена пред вътрешната на такова разстояние, което позволявало извършването на маневри с войсковите части. Ширината на това пространство, наречено от някои *περίβολος*,⁹ при константинополските стени е 15—18 м, но в други крепости е по-малко — от 6 до 10 м. Предложеното от Ш. Дил правило,¹⁰ според което междустенното пространство има ширина, равна на една четвърт от височината

• Обр. 1. Напречен разрез на крепостната стена на Константинопол (по А. ван Милинджън). Fig. 1. Coupe transversale du mur d'enceinte de Constantinople (d'après A. van Millingen)





2

• Обр. 2. Константинопол. Мевлеви Хане-капу (по Х. Лицман). Fig. 2. Constantinople. Mevlevi Hané-kapu (d'après H. Lietzmann)

на зида, не може се приеме, защото при височина 10—12 м, каквато са имали повечето от ранновизантийските крепости, това би означавало само 2,5—3 м. Тези размери не биха позволили ефикасно маневриране на защитниците и, както ще се види по-нататък, не отговарят на действителността, поне що се отнася до данните, получени от разкопките на ранновизантийски крепости по нашите земи.

Протейхизматa винаги е била по-тънка и по-ниска от основния зид. Това е било необходимо, за да се осигури обзор и обстрел от платформата на вътрешната стена, докато протейхизматa е посрещала и отразявала непосредствените атаки на врага. Пред нея е имало широк и дълбок ров (*τάφρος, σούδα*), който в някои случаи е бил изпълван с вода и е бил трудно преодолим. Понякога между рова и протейхизматa било оставяно второ свободно пространство (външен *περίβολος* или *ἐξωπαράτειχον*). Нерядко от пръстта, изкопана от рова, била насипвана невисока стена или вал (*ἀντιτείχιον*).

Така оформената защитна линия е била достатъчно дълбока и гъвкава, за да поеме удара на настъпващия неприятел, а също така и да се справи със заплахата от неговите стенобойни машини. По време на ата-

ката отделните елементи на тази система взаимодействували успешно помежду си. Това се отнася особено до отбраната на портите, при които кулите на вътрешната стена и протейхизматa образували едно единно и монолитно цяло (обр. 2).

Създаването на Константинополската стена в този ѝ вид било придружено от изграждането на подобни системи и в други големи градове на империята (напр. Солун).¹¹ Протейхизми били издигнати и в редица по-значителни градове и военни крепости в Мизия и Тракия. Някои от тях бяха проучени през последните години и данните, получени от разкопките, хвърлят значителна светлина върху ранновизантийската военна фортификация по нашите земи.

1. Късноантична крепост при с. Войвода, Шуменски окръг.¹² Разположена е на висок хълм на 1 км югоизточно от селото и заема площ около 100 дек. При разкопките на западния крепостен зид се установява наличието на две успоредни, строени в различно време крепостни стени.

Вътрешната стена се отличава със значителна дебелина — 3,25 м. Снабдена е с много големи U-образни кули (в ъглите ве-трилоподобни), от които досега са разкопани четири. Те са разположени на около 25 м една от друга. Градежът на куртината и кулите е *opus mixtum* в 3 или 4 реда тухли върху каменен цокъл от квадрати. Спйката е

здрав хоросан с примес от счукана тухла. Между северозападната ъглова кула и съседната ѝ от юг е разположена една от второстепенните порти на крепостта, широка 3,45 м.

След силно разрушаване на стената тя е била възстановена, при което са настъпили значителни изменения, изразени най-добре при портата (обр. 3). В нейния проход са били изградени четири зида, с които слабите страници са били подсилени. Тези зидове са в opus mixtum в 3 реда и навлизат в дълбочината на пропугнакулума 2,10—2,25 м.

Във височина крепостният зид, изглежда, не е претърпял съществени изменения, но общото ниво на терена е било повдигнато с около 1 м. С това била съобразена новопостроената еднораменна стълба (шир. 1,60 м), долепена от вътрешната страна на кула 2. В самите кули са били иззидани нови подпори за горните етажи. Нивото на прохода на портата е било също повдигнато и настъпано отново с големи каменни плочи, върху които ясно се очертава коловозът (шир. 1,25 м).

Най-съществено преустройство е издигането на протейхизма на 9,30 м пред фронта на вътрешния зид, която е свършено успоредна с него и се съобразява с издадеността на кулите, пред които извира дъговидно на разстояние 2,4—3 м. Дебелината ѝ е 1,85 м, изградена е от тувели (0,35—0,30 м), от които са запазени 3—4 реда. Спйкмата е хоросан с примес от счукана тухла, а емплектонът се състои от ломени камъни и хоросан.

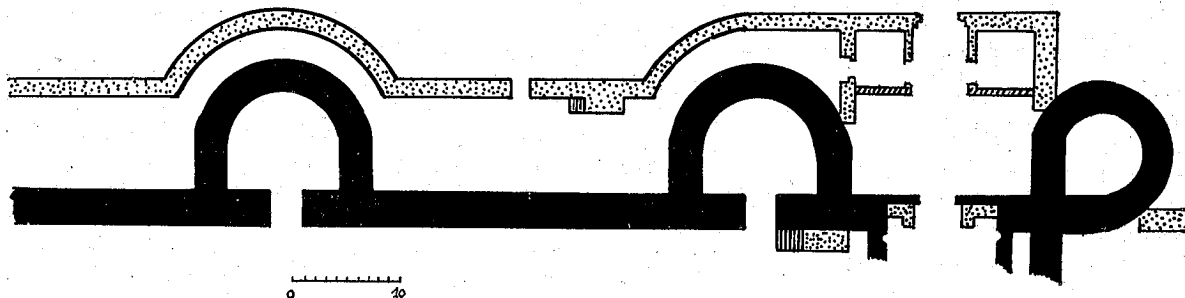
Портата на протейхизмата е пред портата на основния зид, в една ос с нея и с еднаква ширина. От двете ѝ страни са били

долепени квадратни помещения (караулни помещения). През южното от тях чрез тесен вход (1,5 м) се прониква в междустенното пространство. Между двете порти и фланкиращите кули 1 и 2 се образува почти квадратен двор (17/15,60 м). Протейхизмата е имала потерни, една от които се намира почти в средата между извивките пред кули 2 и 3 и е широка 1,45 м. Северно от нея, долепена до зида и конструктивно свързана с него, е изградена еднораменна стълба с основа 5,20 м, ширина 1,30 м и стълпала 0,30/0,30 м. По устни данни на разкопачите потерна и стълба има пред кули 4 и 5, т. е. през интервал от две кули, само че там стълбата е от южната страна на потерната. Към този период от съществуването на крепостта трябва очевидно да се отнесе и изнесенят на двадесетина метра пред протейхизмата ров.

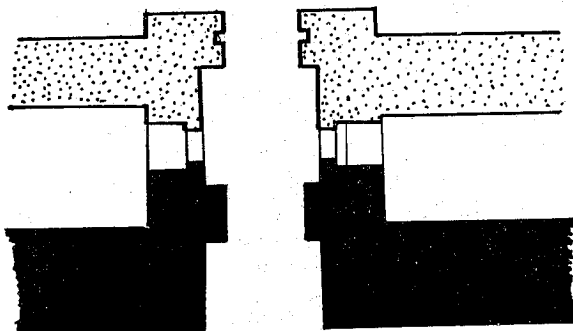
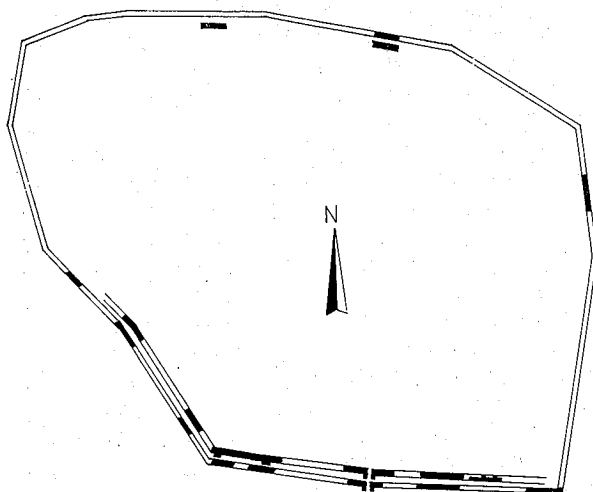
Анализът на строителната техника и форми, подкрепени от находките, определя сравнително точно датата на двата периода. Първият се отнася към началото на IV в., а вторият — към първата половина на V в. Тази сложна и яка система е пострадала значително от хунското нашествие и вероятно престава да функционира. Свидетелство за това е колективната находка от 92 монети от императорите Теодосий II (409—450), Маркиан (450—457) и Льв I (457—477), която е открита в южното караулно помещение при портата на протейхизмата.

2. *Стара Загора (ант. Аугуста Траяна)*.¹³ Крепостната стена на този голям античен град е построена при Марк Аврелий (161—180) и претърпява значителни изменения по-късно. Първоначалният крепостен зид (деб. 2,60 м) огражда пространство с неправилна форма (обр. 4). Граден е от тувели в правилни редове. От вътрешната страна, на разстояние 8 м един от друг се издават пиластри с квадратно сечение (страна 1,60 м), които са поддържали дървена плоскост, разширяваща първоначалната крепостна платформа.

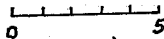
• Обр. 3. Войвода. Портата с кули 1—3 и протейхизмата (по Милчев, Дамьянов). Fig. 3. Vojvoda. La porte avec les tours 1—3, ainsi que le protéichisme (d'après Milčev, Damjanov)



4



5



- Обр. 4. Стара Загора. План на крепостната стена (по Д. Николов). Fig. 4. Stara Zagora. Plan du mur d'enceinte (d'après D. Nikolov)
- Обр. 5. Стара Загора. Южната порта (по Д. Николов). Fig. 5. Stara Zagora. La porte Sud (d'après D. Nikolov)

ма. По фронта на стената са разположени квадратни, издаващи се навън кули (страна 6,30 м). Засега са известни две такива, отстоящи една от друга на 50 м. Облицовани са с вторично употребени блокове и са конструктивно свързани с куртината. Почти в средата на южната стена се намира южната порта на града, първоначалната форма на която не може да се определи поради извършените преустройства.

Важно изменение по крепостната стена е запълването на пространството между пи-

ластрите с плътна зидария, при което стената добива окончателната си дебелина — 3,60 м. Това преустройство се отнася в средата на III в. и се свързва с готските нашествия.

Основни преправки се извършват по крепостната стена в значително по-късна епоха. Разрушената надстройка е била надзидана в *opus mixtum* в 5 реда тухли, с използване на по-едри камъни и хоросан, в който има примес от счукана тухла. Едновременно с това бива изградена протейхизматa, отстояща на 4 до 8 м от основния зид (на южната страна на 6,80 м), а пред кулите само на 0,50 м. Нейната дебелина е 2,50 м, а градежът — еднакъв с този на преправките по вътрешната стена. Не са открити кули по протейхизматa.

Добре изучено е устройството на южната порта, намираща се в една ос с вътрешната и органически свързана с нея. Чрез издаването на къси зидове от двете стени е образуван квадратен пропугнакулум с размери: вътр. — 4 м и външни — 8 м. Две врати (шир. 2,70 м) са осъществявали достъпа и и излаза от града (първата — катаракта, втората — двукрила). Две странични врати (шир. 0,70 м) водят към периболоса от двете страни на портата (обр. 5). По протейхизматa досега са открити две потерни, по-запазената от които е широка 1,24 м.

Въз основа на монета от Анастасий (491—518), намерена на прага на портата и тълкувана като *terminus ante quem*, както и по строителни белези, изграждането на портата, а оттам на протейхизматa и надстройките по вътрешния зид се поставят в началото на VI в. Крепостта е разрушена от авари и славяни в началото на VII в.

3. *София (ант. Сердика)*.¹⁴ Най-ранната крепостна стена на града е от времето на Марк Аврелий. Първоначално е била тухлена върху цокъл от 2—3 реда добре обработени квадрати и здрав фундамент. След едно разрушаване суперструкцията е била надзидана в *opus mixtum* в 4 реда тухли. Приема се, че това е станало след средата на III в., когато стихват готските нашествия.

Крепостта обхваща в първоначалния си вид площ с неправилна четиристранна форма (около 120 дка). По-късно (през втората половина на IV в.) от север е долепена нова стена, градът е бил уголемен. Крепостният зид е дебел 2,15 м, удебелен на места до 4 м. Кръгли в плана си кули са защитавали куртината. Предполага се наличието на 4 порти,

две от които са известни и проучени — северната и източната.

Най-съществено преустройство, което цели усиляването на стената, представлява иззидането на нов зид, плътно долепен до външното лице на по-ранния. Той обикаля стената от всички страни, като обгръща и кулите. Изграден е изцяло от тухли (*opus latericium*) със здрав хоросан, в който има обилен примес от счукана тухла. С него дебелината на зида достига и надминава 4 м. Изградени са били нови кули с триъгълна и петоъгълна форма — първите по фронта на стената, а вторите — фланкиращи източната порта. Новите кули се издават навън от 8 до 10 м. Някои от тях имат странични потерни (по една или две). Издаденият напред остър ръб е 60—80°.

Едновременно с тези изменения е била изградена протейхизма, части от която са открити на няколко места (по западната куртина при Министерство на просветата, пред източната порта и куртина и др.). Оскъдните данни за нея показват, че тя е отстояла на двадесетина метра от основния зид, градена е в *opus mixtum* и пред източната порта (малко северно от входната ѝ ос) е имала също така порта, фланкирана от две петоъгълни кули.

Усиляването на крепостната стена на Сердика с втори пояс и иззидането на протейхизма може да се постави в доста широки граници — от втората половина на V до средата на VI в. Ако се съди по редица белези (островърхи кули, строителни похвати, грандиозността на преправките, равносилни на самостоятелен строеж, което е можело да стане в епоха на продължителен мир), както и въз основа на стратиграфските наблюдения и изричните писмени сведения на античните автори, трябва да се приеме като най-вероятно време първата половина на VI в. (епохата на Юстиниан).

4. *Пловдив (ант. Филипопол)*.¹⁵ Етапите на развитие на Филипополската стена повтарят тези на Сердика, като се добави един по-ранен период от елинистическата епоха — III в. пр. н. е. Римската стена е от времето на Марк Аврелий (172) и обгръща града в два концентрични пояса: вътрешен, включващ Трихълмието (Небеттепе, Джамбазтепе и Таксимтепе), и външен, който минава в подножието на същите телета и отчасти обхваща и Сахаттепе. Градежът е с външни облицовки от квадрати и тувели и емплектон от ломени камъни и хоросан. Спайката е бял хоросан и железни скоби. Дебелината на зида е 2,30 м.

Първата сериозна преправка става след готските нашествия в средата на III в., като промени в строителната техника не настъпват. Появява се само хоросан, в който има примес от счукана тухла.

След голямо разрушаване стената е била възстановена в *opus mixtum* в 4 и 5 реда тухли. Останките от по-ранния зид се очертават като цокъл на новия. В хоросана има силен примес от счукана тухла, а дебелината на зида достига 2,90 м. Тази стена е имала 4 порти, от които е позната източната (Хисаркапия), силно видоизменена впоследствие. Разкопани са и няколко потерни. По-добре проучена е тази по северния склон на Небеттепе. По стената има кръгли и четвъртити кули, от които са открити по една в близост с източната порта, вероятно свързани с отбраната ѝ.

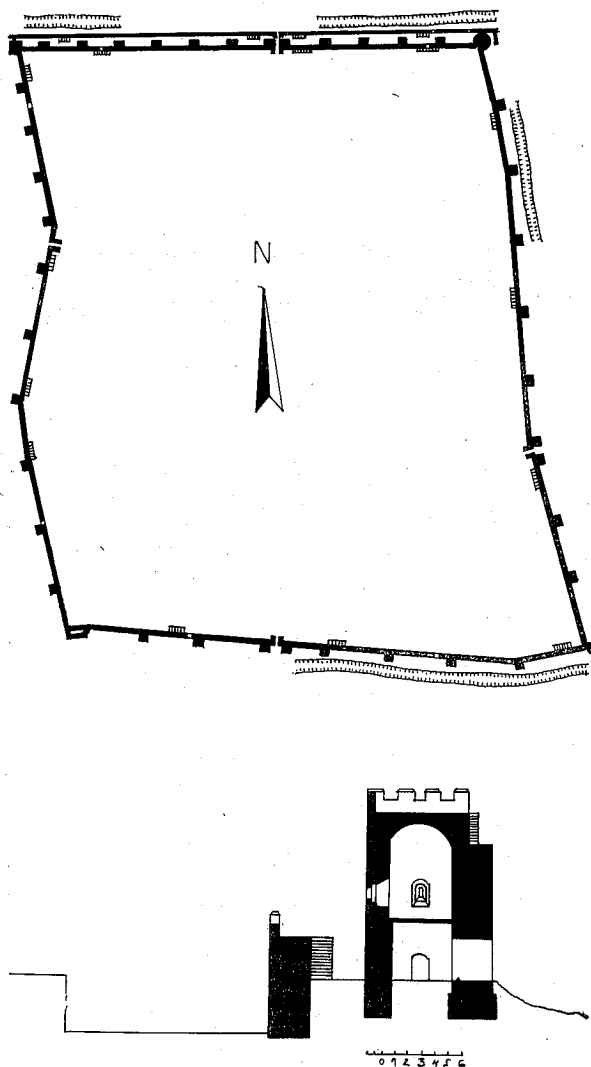
Тази преправка се отнася най-общо в IV—VI в. По-точно може да се определи, че стената по северния склон на Небеттепе е от края на IV в., а тази в *opus mixtum* — от края на V или началото на VI в. (времето на Анастасий).

Съществени промени настъпват по-късно, когато към стената бива долепен нов (външен) пояс. На места той е само от тухли, на места — в смесена зидария. Дебелината на зида достига 4,5 м и по него се появяват кули с триъгълна форма. Същевременно е построена протейхизма, останки от която са установени при кръглата кула при Хисаркапия. Дебелината ѝ е 2,25 м. Тя е успоредна на вътрешната стена, изнесена е пред нея на 6,20 м (пред кулата на 1,5 м). По протейхизмата не са установени кули. До платформата изкачането е ставало по еднораменни стълби, една от които е открита недалеч от кръглата кула. Тя е широка 1 м.

Тези конструктивни изменения (добавката на нов пояс и протейхизма) се свързват с дейността на Юстиниан I. По-дребните кърпежи и зазидания на потерни могат да се датират в една по-късна епоха — края на VI и началото на VII в.

5. *Хисар (ант. Диоклетианопол)*.¹⁶ Най-ранната крепостна стена в този град някои отнасят към началото на III в., а други в края на същия век. От нея са запазени малки части от субструкцията. Затова пък много добре е запазена по-късно построената стена върху останките от първата.

Хисарската крепост има форма на неправилен правоъгълник, ориентиран по страните на света (обр. 6). Крепостният зид е в *opus mixtum* в 4, на места 3 и 5 реда тухли. Су-



● Обр. 6. Хисар. План на крепостната стена (по Цончев, Маджаров). Fig. 6. Hisar. Plan du mur d'enceinte (d'après Cončev, Madžarov)

● Обр. 7. Напречен разрез на северната куртина в Хисар (по Цончев). Fig. 7. Coupe transversale de la courtine Nord de Hisar (d'après Cončev)

перструкцията е дебела около 3 м, върху основа 3,60 м. Стената е била отбранявана от 43 кули, повечето с правоъгълна форма, една осмостенна на кръгла основа и една ветриловидна. Издават се навън от зида на 6,20 м. Към вътрешното лице на зида са долепени 13 двураменни и еднораменни стълби. В крепостта се е влизало през 4 порти — по една на всяка страна. Освен тях има 6 потерни — по две на западната, южната и северната куртина. Така оформената крепост е била завършено и значително произведение на фортификацион-

ното изкуство. Въз основа на редица белези (начин на градеж, форма на кулите, културни останки) построяването ѝ трябва да се отнесе в IV в.¹⁷

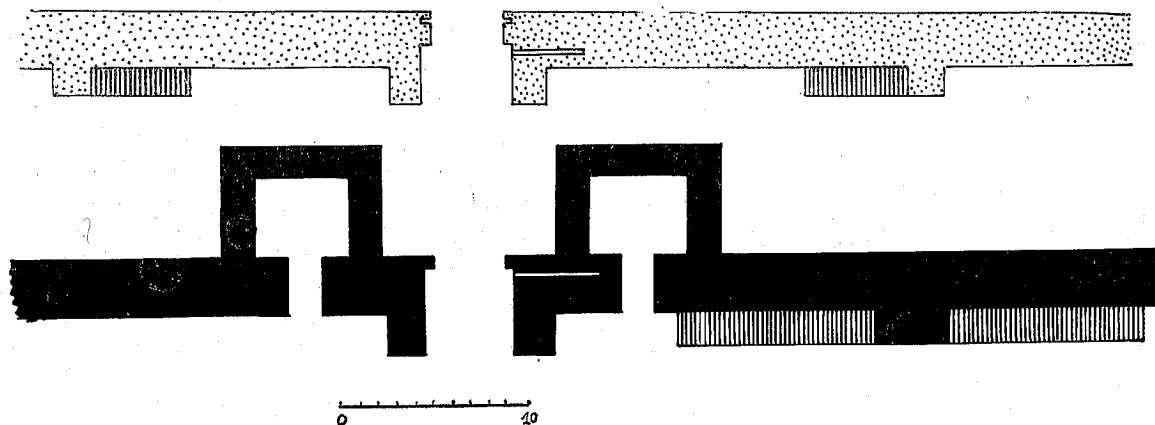
Трети период на строеж представлява издигането на протейхизма пред фронта на северната куртина (обр. 7). Тя е свършено права и успоредна на по-ранната стена. Изнесена е пред нея на 10,50 м и е иззидана в opus mixtum в 4 реда тухли. Хоросанът е с примес от счукани тухли. Дебелината на зида е 3 м, с банкет само от вътрешната страна (0,15 м).

Портата на протейхизмата се намира точно пред северната порта на вътрешната стена. Широка е 4,20 м. Образувана е чрез издаването на два къси зида навътре (обр. 8). Входът ѝ е преграден от външна врата — катаракта, и вътрешна — двукрила, които са на разстояние 0,70 м една от друга. Протейхизмата няма кули. Източно от портата има две потерни, широки по 1,85 м. Върху платформата на стената се е отивало по 4 стълби: две от страни на портата и по една в двата края. Те са еднораменни с дължина на основата 7,60 м, ширина 1,60 м и стъпала 0,30/0,30 м. В западния край на протейхизмата, където тя се свързва с ъгловата кула, има още една потерна.

В пряка връзка с изграждането на протейхизмата стои общото повдигане на нивото на терена пред северната стена (с около 1 м), както и нивото на подовите в източната, западната и северната порта с около 0,60—0,70 м.

Появата на протейхизма в Хисар е станало не по-рано от средата на V в., след изграждането на Константинополската стена в 413 г. На това не противоречат данните от културните напластявания, характера на градежа и аналозите с други подобни обекти. По-късно по стената са извършвани по-незначителни поправки, като зазиждане на потерни (IV и IX) или стесняване на порти (източната порта). В този си вид крепостта продължава да съществува до включването ѝ в пределите на българската държава.

6. С. Садовец, Плевенски окръг (Големаново кале).¹⁸ Големаново кале се намира на една височина над р. Вит, склоновете на която се спускат стръмно към реката. Затова крепостни съоръжения е имало само от северната леснодостъпна страна. Отбраната е била осъществявана от три крепостни стени. Най-вътрешната има леко начупена линия, дълга е повече от 100 м с фронт на север и от-



8

• Обр. 8. Хисар. Северната порта (по Цончев, Маджаров). Fig. 8. Hisar. La porte Nord (d'après Conchev, Madžarov)

части на изток. Иззидана е от неголеми камъни на бял хоросан, дебелината ѝ варира от 1,50 до 2 м. Пред нея е изградена протейхизма, отстояща на 4,5—6 м, която е успоредна на вътрешния зид само в генералната посока. Начинът на градеж е същият. Трета крепостна стена е изнесена пред втората на разстояние до 20 м. Градежът е аналогичен на първите две. В заграденото от нея пространство има няколко долепени до крепостния зид постройки, служили вероятно за приютяване на защитниците.

Влизането в крепостта е ставало през три входа; на всяка една от стените. Те отстоят един от друг на 6, 7 до 10 м и са широки 2—2,5 м. Последният от тях е бил защитаван от голяма постройка — кула. Трети вход има в западния край на двете вътрешни стени. Извеждал е към заграденото от втората и третата стена пространство. На две места от вътрешната страна на третата стена има останки от стълби с дължина на основата 4 и 6 м и ширина 1 м. И трите крепостни стени нямат кули.

Изграждането на крепостните стени в Големаново кале се отнася в VI в., а разрушаването им в първата половина на VII в.

7. С. Садовец, Плевенски окръг (Садовско кале).¹⁹ Тази крепост се намира недалеч от Големаново кале, но на левия бряг на р. Вит върху тераса, дълга около 80 м и широка 20 м. Част от крепостната стена е разрушена заедно с обрушилата се скала. Зидът е добре запазен от запад и юг и е дълъг около 40 м при дебелина 1,80 м. Укрепителната система се състои от основен зид и протейхизма, които следват посока север—юг,

но не са абсолютно паралелни помежду си. Градени са от средно големи камъни в непоследователна редова зидария и отстоят на 6 до 16 м един от друг (обр. 9).

Портата е била устроена в южния край на зида. Входът ѝ е широк 3,5 м и е фланкиран от една масивна кула. Точно пред нея се намира входът на протейхизмата (широк 3 м). По-късно той е бил зазидан. Привратната кула доминира над тесния проход, образуван между двете порти, кулата и протейхизмата. Други кули по стените няма. От вътрешната страна на вътрешния зид са долепени верижно 17 помещения. В крайното северно помещение има потеря, която извежда към междустението и е тясно свързана с отбраната на крепостта.

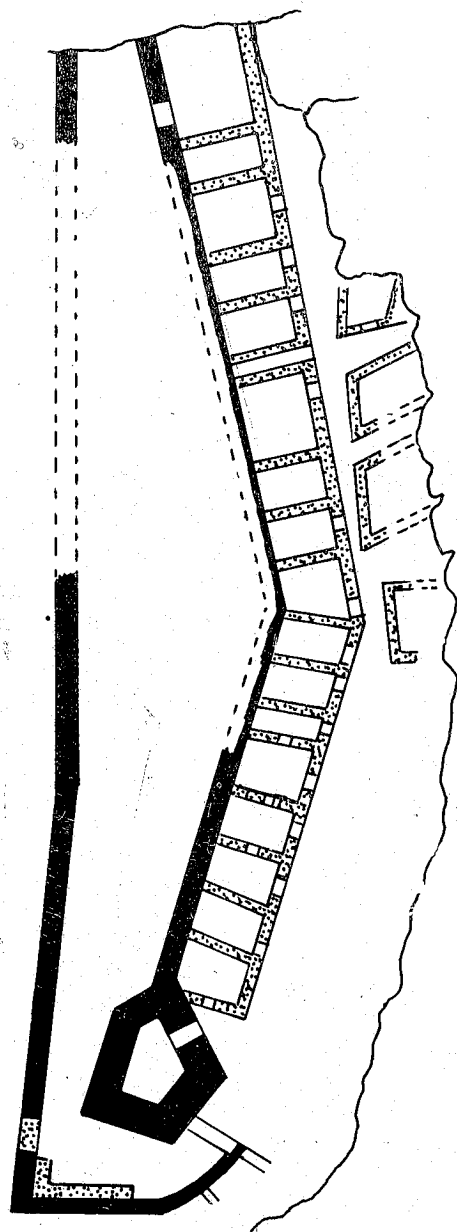
Археологическите материали показват наличието на военизиран бит и се отнасят към VI в. (керамика, монети от Юстиниан до Тиберий Маврикий). Крепостта е загинала в началото на VII в. под ударите на аварите.

8. С. Долна Кабда, Търговишки окръг (Чичеккалеси).²⁰ Стената на тази крепост обгражда площ от около 20—25 дка върху хълм със стръмни скатове. Изградена е в орис *implectum* от средно големи камъни и хоросан със значителен примес от счукана тухла. Куртината е дебела 2,80—3 м. Портата се намира на достъпната североизточна страна и е широка 3,50 м. Фланкирана е от две петъгълни кули, а по-късно е била стеснена с тънък каменен зид и превърната в потеря (ширина 1,80 м). Може би по същото време е била изградена протейхизма на около 6 м пред основната стена (откъм североизток). Тя не е разкопана, но останките ѝ ясно личат под двуметров насип. Нейният вход е точно пред този на вътрешната стена. По всяка вероятност не е имала кули.

Тъй като построяването на крепостта се отнася към края на V в., преправките и построяването на протейхизма са станали или едновременно, или най-късно в началото на VI в. Крепостта престава да съществува в края на VI или началото на VII в.

9. *Търговище (Крумово кале).*²¹ Крепостта, разположена на стръмен хълм, е обгра-

• Обр. 9. Садовец. План на Садовско кале (по Ив. Велков). Fig. 9. Sadovec. Plan du „kale“ de Sadovec (d'après Iv. Velkov)



дена със стена, изградена в *opus implectum*. Тя е дебела 2,5—3 м. За спойка между камъните е използван здрав хоросан със значителен примес от счукана тухла. Единствената порта се намира на източната страна. Първоначално е била широка 4 м, по-късно е стеснена до 3,70 м. Фланкирана е от две U-образни кули, градени като куртината и конструктивно свързани с нея. Трета такава кула е разкопана на 18,50 м южно от портата. Кулите се издават на 5,30—5,50 м от лицето на зида. Досега са открити две потерни (широки 1—1,50 м). Изкачването на платформата е ставало по еднораменни стълби, една от които се намира до портата и е с основа 9 м, ширина 1 м и стъпала 0,30/0,30 м.

След разрушаване крепостната стена е била поправена чрез вмъкването на варовикови споллии и използването на *opus pseudomixtum*. Тогава е била построена протейхизма, установена засега само от северната страна. Тя е градена по-небрежно, но със същата техника като основния зид. Отстои на 6 м от него.

Изграждането на крепостната стена е станало във втората половина на V в. Преправките и добавките са били извършени най-вероятно в средата на VI в., а крепостта е била разрушена в края на VI или в началото на VII в.

10. *Стара Загора (м. Чаталка — Голямото кале).*²² Крепостта обхваща площ от около 10 дка. Защитната ѝ система се състои от две успоредни крепостни стени, отстоящи една от друга на 5 до 10 м. Градежът е от ломени камъни на бял хоросан. Вероятно са зидани едновременно. По вътрешния зид е имало кули с квадратна форма (дължина на страната 6 м). Неизвестно е дали протейхизмата е имала кули. Намерените материали (керамика и монети) във вътрешността обхващат времето VI—XIV в. Вероятната дата на изграждане на крепостта е VI в.

По нашите земи оформянето на укрепителната система с използването на протейхизма върви, както се вижда от посочените примери, по две линии: чрез добавянето на втора крепостна стена към една по-ранна (Аугуста Траяна, Сердика, Войвода) или чрез едновременно построяване на две стени, характерно за крепостите, възникнали през тази епоха (двете Садовски крепости, Голямото кале при Чаталка и др.). Особеността при първия случай е, че изнасянето на протейхизмата пред по-старата стена е било съпроводено с възстановяването, удебеляването и

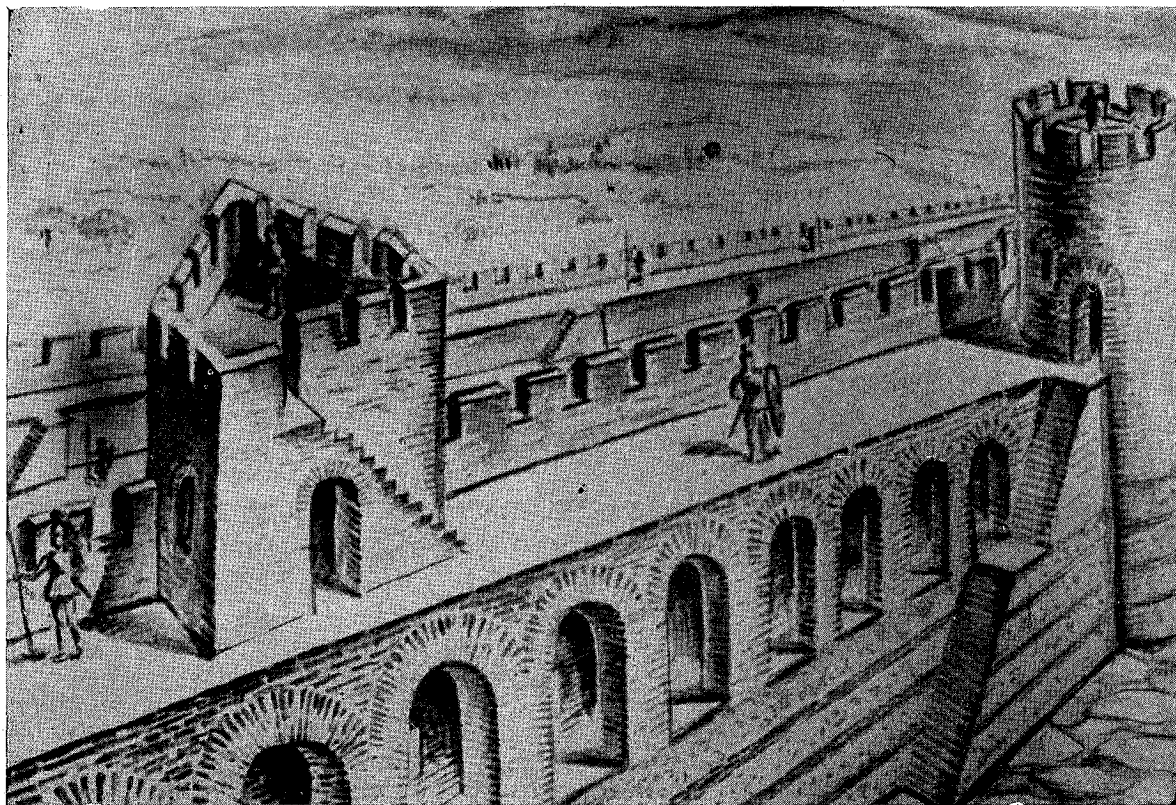
допълнителното укрепване на последната. От своя страна протейхизмът е била замислена така, че да се приспособи и допълни по стария зид.

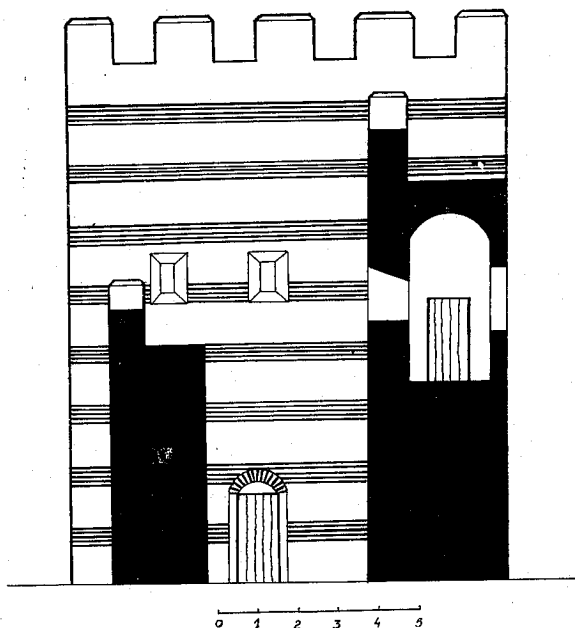
Основното преимущество на изнесената пред главната стена протейхизма (в повечето случаи и ров) се състои във възможността да се създадат повече преградни линии за врага, да се осигури взаимодействието между двете стени и да се осигури пространство за маневриране на защитниците. Това функционално единство не се разбира правилно от някои автори. Така Д. Цончев наричаше неправилно протейхизма или екзотейхос външната крепостна стена на Пловдив, която отстои от вътрешната на 80 до 150 м и пряка непосредствена връзка между тях не е съществувала.²³ От своя страна Ш. Дил смяташе, позовавайки се на византийския Аноним от VI в., че едно от предназначенията на протейхизмът е било да увеличи площта на

укрепеното място, при което в междустението се настанявало населението от близката околност и вземало участие в отбраната на града.²⁴ Нелогичността на едно такова предположение е очевидна — струпването на много хора в тясната ивица между двете стени би довело до невъзможност за маневриране, до объркване и разстройване на отбраната. В същност цитираното място в Анонима (глава XII) няма пред вид строежа на протейхизми, а изграждането на външни укрепления край градовете, каквито подробно описва и Прокопий, и използването им за укриване и спасяване на околното население по време на нашествия.²⁵

Ширината на периболоса в описаните по-горе крепости се движи около 6 до 10 м и рядко повече, което е било достатъчно за отбраната и взаимодействието между двете стени (обр. 10). Протейхизмът е била изградена в повечето случаи от тази страна, от която опасността е най-голяма, но данните от Аугуста Траяна, може би и от Сердика подсказват, че понякога тя е обикаляла целия град.

• Обр. 10. Идеална възстановка на двете крепостни стени на Сердика (по Стефан Бояджиев). Fig. 10. Reconstitution idéale des deux murs d'enceinte de Serdica (d'après St. Bojadziev)





11

● Обр. 11. Стара Загора. Напречен разрез и идеална възстановка на южната порта. Fig. 11. Stara Zagora. Coupe transversale et reconstitution idéale de la porte Sud

Протейхизмата не е била укрепявана така добре, както основният зид, но това не е било необходимо, защото се е намирала до голяма степен под защитата на нейните кули. Досегашните данни показват, че тя не е била снабдявана с кули, като се изключи протейхизмата на Сердика, която е имала кули при портата.²⁶ Интересен случай обаче представлява протейхизмата на крепостта при с. Войвода. Нейните дъговидни извивки пред кулите от основния зид са се издавали силно навън и са играели ролята на изнесени напред бойни кули.

Наличието на стълби по някои протейхизми (Войвода, Хисар, Филипопол) дава възможност да се изчисли височината на стената, която е била около 5—7 м. С други думи, те са били по-ниски наполовина от основната стена. Това е осигурявало възможността от тях да се води непосредствената защита на подстъпите към крепостта, а от куртината и кулите на вътрешната стена да се стреля далеч пред протейхизмата и рова. Освен това в случай, че врагът успее да превземе протейхизмата, тя е попадала под обстрела на защитата по вътрешната стена и не е било възможно да се използва във вреда на отбраната.

Като правило портите на протейхизмата са били оформяни непосредствено пред и в една ос с портите на основната стена, но понякога от тактически съображения или поради конфигурацията на терена са били измествани малко встрани от тях (Сердика, Садовец-Големаново кале и Садовско кале). Независимо от това двете порти са били в органическа връзка помежду си и грижата за опазването им е стояла много остро пред фортификаторите. В тази насока могат да се различат няколко разновидности:

В някои случаи сигурността на портата е била обезпечавана, като и двете порти — вътрешна и външна — са били обединявани в едно. Такава е южната порта на Аугуста Траяна. Между двете фактически се образува едно квадратно помещение (пропугнакулум), което освен входовете към града и извън него е имало тесни врати, насочени към междустенното пространство. Безусловно последните са имали само военнотактическо предназначение. Няма съмнение също така, че над портата във височина се е развивала надвратна кула, която е защищавала входа и куртината в непосредствена близост с него (обр. 11).

Понякога пространството между двете порти е имало значителни размери и не се е налагало (а и не е било възможно) изграждането на надвратна кула. В крепостта при с. Войвода например е бил оформен голям двор, който се е намирал под защитата на доминиращите странични мощни кули. В този двор са били изградени караулни помещения, през които чрез тесни входове е ставало проникването на защитниците в междустението.

Трети вариант предлага северната порта на Хисарската крепост. При нея привидно двете порти са отделени една от друга и самостоятелни. В действителност обаче кулите, фланкиращи вътрешната порта, са отбранявали и външната, а тесният проход между тях и протейхизмата е бил достатъчен, за да могат бойците бързо да заемат местата си по платформата или да се приберат при необходимост обратно зад линията на основния зид.

По-свободно и остроумно са били устройвани входовете при по-малките крепости, където и двете стени са били иззиждани едновременно. В Големаново кале противникът е трябвало да преодолее последователно входовете на трите стени, да премине значително разстояние покрай стените и кулата, като няколко пъти е трябвало да изменя посоката на движение и същевременно да излага флан-

говете и тила си на обстрел. В съседното Садовско кале неговият път преминава през тесния отвор на портата на протейхизмата покрай петогълната кула, при което непрекъснато е попадал под ударите на защитата.

За засилване ефективността на защитната полоса по двете стени са били оставяни известен брой потерни. Те са били разполагани така, че от тях да може да става бързото и скрито придвижване на малки ударни части. Пример за успешно и оригинално устройване е потерната в северозападния ъгъл на Хисарската крепост, която е била скрита от погледа на настъпващия от север противник и едновременно с това от нея е можело да се нанесе изненадващ флангов удар.

Начините на градеж, които са били прилагани при строежа на протейхизмите, не се отличават от тези на главната стена. Използувани са главно *opus mixtum* и *opus implectum*. Строителните материали са от местен произход, като сред тях много често се срещат сполии от по-стари градежи. Хоросанът, който е свързвал тухлените или каменни редове, е бил много здрав и устойчив. Протейхизмите имат по-плитки фундаменти, но достатъчно стабилни, за да поддържат суперструкцията,

която е била средно дебела 2 м и рядко повече.

Разгледаните няколко примера на изграждане на протейхизми по нашите земи се датират определено в ранновизантийската епоха. Най-ранната дата, към която може да се отнесе появата им, е втората четвърт на V в. Това е станало след построяването на Теодосиевата цариградска стена в началото на века. Последната е послужила като модел при изграждането на провинциалните укрепителни системи, но, разбира се, е възприемана преди всичко като концепция. Издигането на стените на отделните градове и крепости, което е било дело най-вече на местната власт, е ставало в зависимост от финансовите, икономическите, политическите и други възможности, а също така е било подчинено на спецификата на терена и географския релеф. Вероятно през втората половина на VI в. този начин на укрепване е бил изоставен и главната причина за това трябва да се търси в тежкото икономическо и политическо състояние на империята. След Юстиниан централната и местната власт започва да се задоволява с поправки и кърпежи по крепостните стени и много рядко предприема основни преустройства по старите или строеж на нови крепости.

¹ На този въпрос авторът се спира по-подробно в статията „Към въпроса за ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи (V—VII в.).“ — ИВИД (под печат).

² Т. Иванов. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.). — Археология, XV, 1973, кн. 4.

³ Срв. H. Diels, E. Schramm. Excerpte aus Philons Mechanik. VII—VIII. — Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Berlin (Phil.-hist. kl.), 1919, n° 12, p. 30, fig. 12.

⁴ Прав е Шоази, като твърди, че Филон е значителен авторитет през цялото средновековие и неговият фортификационен трактат е преиздаван многократно чак до император Константин Порфирогенет в средата на X в. Вж. A. Choisy, L'Art de bâtir chez les Byzantins. Paris, 1893. p. 112.

⁵ Витрувий I, 5, 7. В: Д. Барбаро. Десять книг „Об архитектуре“ Витрувия, Москва, 1938.

⁶ Вегетий (Epitome rei militaris) смята, че разстоянието между тях трябва да бъде 20 стъпки, т. е. 5,5—6 м. Срв. O. Tafrali. Topographie de Thessalonique. Paris, 1913. p. 60.

⁷ Пропор. De aedific., IV, 18—19, IX, 1 и др. — ВДИ, 1939, кн. 4.

⁸ A. van Millingen. Bizantine Constantinople. The Wall of the City and Adjoining historical sites. London, 1899, p. 51—55; От по-новата литература вж. B. Meyer—Plath, M. Schneider. Die Landmauern von Konstantinopel. II. Berlin. 1943; R. Janin. Constantinople Byzantine. Developpement urbain et répartition topographique. Paris, 1964. p. 266—267.

⁹ A. v. Millingen. Op. cit., p. 53.

¹⁰ Ch. Diehl. L'Afrique Byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique (533—709). Paris, 1869. p. 145 sqq.

¹¹ O. Tafrali. Op. cit., p. 69—70; Ch. Diehl, M. le Tourneau, H. Saladin. Monuments chrétiens de Salonique. Paris, 1918. p. 231—232.

¹² А. Т. Милчев, Ст. Дамьянов. Археологически разкопки при с. Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, p. 263—275.

¹³ Д. Николов. Августа Траяна—Верея (II—VI в.). — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 11—21.

¹⁴ С. Н. Бобчев. Сердика. Материали за изучаването топографията, устройството и архитектурата на града. С., 1943; Ст. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, I, 1959, кн. 3—4, с. 35—45; Сердика и нейните крепостни стени (дисертация, машинопис); М. Станчева. По някои проблеми на средновековния Средец. — ИИД, XXV, 1967, с. 217 и сл.; Устни сведения и отчети на М. Станчева пред национални археологически конференции.

¹⁵ Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938; Л. Ботушарова. Разкопките във Филиппопол и проблемите, свързани с тях. — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 1—11 и цит. лит.; Устни сведения на Хр. Джембев.

¹⁶ Д. Цончев. Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк. — ГПБМ, 1935—36, с. 91—127; К. Маджаров. Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. — ИАИ, XXX, 1967, с. 113—141; Ст. Бояджиев. Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. — Известия на СТИГА, XXIV, 1972, с. 165—193 и посочената в тези

статии литература; Отчет на К. Маджаров пред конференция на Арх. институт.

¹⁷ Точната датировка на този период е обект на дискусия. Някои отнасят това към началото на IV в. (Ст. Бояджиев), а други — в неговия край (К. Маджаров).

¹⁸ G. Bersu. A 6th century German Settlement of Foederati. — *Antiquity*, XII, 1938, p. 31—43.

¹⁹ I. Welkov. Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). — *Germania*, 19, 1935, p. 149—158.

²⁰ Д. Овчаров. Две ранновизантийски крепости от Северозточна България. — *Археология*, XIII, 1971, кн. 4, с. 18—31.

²¹ Пак там.

²² Н. Николов. Археологически разкопки и проучвания в Старозагорски окръг. — *Археология*, IX, 1967, кн. 4, с. 36—37.

²³ Д. Цончев. Приноси . . . с. 57.

²⁴ Ch. Diehl. *L'Afrique Byzantine* . . . p. 145 sqq.

²⁵ Срв. В. Велков. Градът в Тракия и Дакия в късната античност (IV—VI в.). С., 1959, с. 178.

²⁶ Кули не са имали протейхизмите и на други ранновизантийски крепости, като тази на Херсон напр. Срв. А. Л. Якобсон. Раннесреднековый Херсонес. — *МИА СССР*, 63, 1959, с. 81.

Le protéichisme du système des fortifications pendant la Haute époque byzantine dans les terres bulgares

D. OVČAROV

(Résumé)

L'édification d'un second mur d'enceinte des forteresses de la Haute époque byzantine (dénommé protéichisme) retient tout particulièrement l'attention de l'auteur. Il dénomme ce mode de défense des fortifications comme actif par opposition au modes passifs (retrécissement ou murage des portes et des poternes). Il prend comme exemple le mur d'enceinte de Constantinople (Théodose) de 413.

Les exemples examinés de la Péninsule balkanique — aujourd'hui dans les terres de la Bulgarie — viennent confirmer que ce mode de fortifier est caractéristique de la période où une relative stabilisation du pouvoir byzantin s'était effectuée. Le second quart du Ve s. est la date la plus reculée à laquelle on pourrait reporter l'apparition de ces doubles murs. Il remonte aux années qui ont suivi l'édification du mur de Théodose. Cet ouvrage a servi de modèle à la construction des systèmes de fortifications provinciaux, mais naturellement en tant que conception constructive seulement. L'édification des murs

d'enceinte des différentes cités et forteresses se faisait en tenant compte des possibilités financières, économiques et politiques et autres. Cela dépendait de la configuration du terrain et de la situation géographique. Probablement que pendant la seconde moitié du VI^e s. ce mode de fortifier avait été abandonné par suite de la situation économique et politique de l'empire qui s'était aggravée. Après Justinien le pouvoir central et local ne se contentait plus que de réparations et de replâtrages. On n'effectuait des reconstructions sérieuses des vieux murs et n'élevait de nouveaux que fort rarement.

L'auteur examine au fur à mesure les particularités de ce protéichisme, tant en ce qui concerne les anciennes forteresses que celles nouvellement bâties. Les divers éléments constructifs — portes, poternes, escaliers, appareillage des murs, etc. — font l'objet d'une étude attentive. Il relève enfin que les bâtisseurs ont fait preuve d'une grande maîtrise et de beaucoup d'ingéniosité dans leur travail.

За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.)

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Прокопий от Цезарей¹ в съчинението си „За строежите“, кн. III и особено кн. IV, съобщава твърде ценни сведения за голямата и твърде разнообразна строителна дейност на император Юстиниан I (527—565 г.) в Европа — на Балканския полуостров, в това число и в днешните български земи: по Дунавското и Черноморското крайбрежие и във вътрешността на провинциите Крайбрежна Дакия, Втора Мизия, Малка Скития, Средиземноморска Дакия, Тракия, Хемимонт и Родопи.² Въз основа на общите и конкретните описания у Прокопий могат да се установят няколко основни насоки на укрепителната дейност на Юстиниан I, а именно: възстановяване на разрушени крепостни стени, издигане на нови стени, построяване на нови градове и крепости, стесняване площта на някои кастели (например на Алмус при гр. Лом) с цел за по-ефикасна отбрана, разширяване на някои единични кули (монопирги), затваряне входовете на кулите и превръщането им в отделни укрепления, построяване на стени, дълги по няколко десетки римски мили, разположени на известно разстояние от системата от укрепени градове и кастели, и най-различни други препятствия за нападателите.

Задачата на провежданите у нас археологически разкопки и проучвания на градове и крепости е да се установи доколко тези сведения на Прокопий са достоверни, като се има пред вид панегиричният характер на произведението „За строежите“, написано, докато Юстиниан I е бил още жив, да ги конкретизират и допълнят. През последните три десетилетия у нас бяха проучени редица крепости от римската (II—IV в.) и ранновизантийската епоха (V—VI в.), които хвърлиха обилна светлина върху различни аспекти на сложния проблем, както и поставиха нови конкретни задачи пред изследвачите във връзка с прецизиране на датировката на строителните периоди и използването им като исторически извори за събития, за които не

разполагаме с писмени извори или те са оскъдни.

В настоящото изследване няма да разглеждаме характера на укрепителната система през ранновизантийската епоха в България, а ще се ограничим върху един проблем, който досега не е бил предмет на специално третиране. Касае се за съзнателното решение на управителя на провинцията, на градското управление на града или коменданта на крепостта и др. да се стеснят или напълно зазидат отворите на порти и потерни в критични за града или крепостта времена. По-лесно е било да се затвори една потерна или да се стесни или зазида една порта, отколкото да се защитава цялата крепостна стена. Историята на античната и средновековната военна стратегия показва, че при нападение врагът насочва главно си внимание към портите и потерните, през които се е опитвал да проникне вътре. Затова те са били най-често разрушавани и поправяни, както свидетелствуват резултатите от археологическите разкопки у нас и другаде. В зависимост от конкретните топографски стратегически и икономически условия се е преценявало кои порти и потерни да бъдат изключени от укрепителната система и кои да останат да обслужват града или крепостта. Най-често е била оставяна само една порта.

Прокопий в труда си „За строежите“, кн. IV, никъде не говори за стесняване и зазидане на порти и потерни. Само на едно място (кн. IV, 9) той споменава за преграждане на изходите, които водят от една кула към съседните ѝ кули.

В българската литература са отбелязани няколко примера за стесняване и зазидане на порти и потерни, но невинаги те са точно датирани, и свързани с конкретни военно-исторически събития. Тази практика от ранновизантийската епоха продължава и през българското средновековие (Плиска^{2а}, Царевец във В. Търново и др.), но на тях няма да се спираме тук.

В настоящата статия ще разгледаме няколко примери от различните краища на на-

шата страна от ранновизантийската епоха (V—VI в.), както и вън от нея, които са напълно аналогични и съвременни.

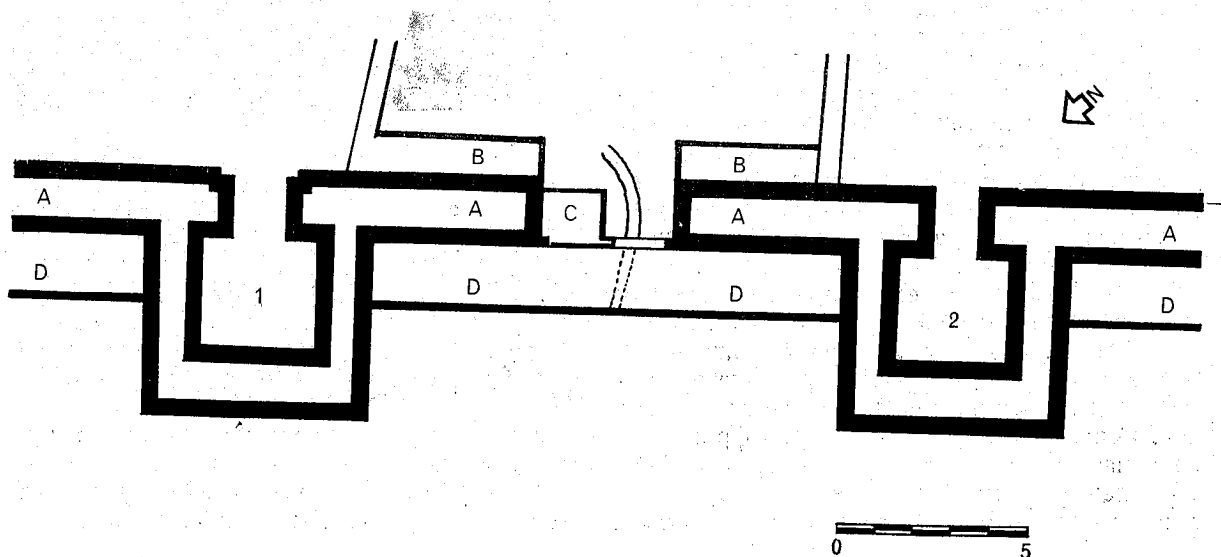
Средиземноморска Дакия

При с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг, се намира римският кастел, по-късно град Германия, който отначало принадлежал към провинция Тракия, а след Аврелиан и Диоклециан към Средиземноморска или Вътрешна Дакия.³ Разкопките през 1959 и 1961 г. установиха, че лагерът е имал правоъгълна форма (180,75 × 139,50 м) и бил защитен с каменна стена (широка 1,80 м), изградена от речни и грубо обработени камъни, свързани с бял хоросан. Кулите на четирите порти и междинните са правоъгълни, издадени навън от куртината (обр. 1А, обр. 2). Северната порта още не е разкопана. Крепостната стена е била построена през втората половина на II в., може би през управлението на Марк Аврелий и неговите наследници, когато били издигнати стените на Филипопол,⁴ Сердика,⁵ Августа Траяна,⁶ Пауталия⁷ и др. В кастела Германия са лагерували помощни войски. Епиграфски

е засвидетелствувана cohors II Lucensium през управлението на Септимий Север⁸ и Север Александър⁹, т. е. в края на II и първите няколко десетилетия на III в.

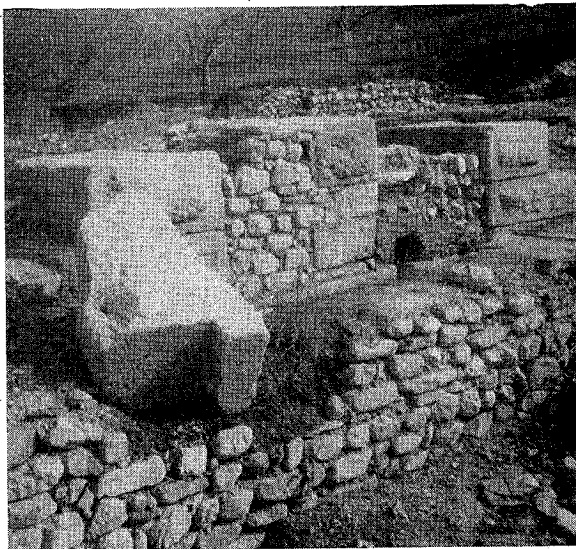
От изток и север кастелът е естествено защитен от река Валявица, приток на р. Джерман, а последният — приток на р. Струма, а от юг от планината Рила. Само западната страна е най-уязвима при нападение, открита към долината на р. Джерман. Ето защо там бил изкопан изкуствен ров, който и днес се забелязва. Точно западната крепостна стена предлага интересни сведения за историята на укрепителната система на Германия. Поради неколкостранни нападения и възстановявания тя показва строителни периоди, които не са отбелязани в писмените извори. След изграждането на западната порта поради опасност от нападение тя била подсилена отвътре с нова каменна стена с хоросан, смесен с късчета от червени тухли, дебела 0,95 м (обр. 1 В). Но и тази мярка не се е оказала много сигурна. Наложило се е стесняването на западната порта и превръщането ѝ в потерна с ширина 1,45 м (ширината на портата е 3 м), която заема южната половина на първоначалната порта. Стената на стесняването е грижливо изградена (обр. 1 С, обр. 2). Употребени са речни и грубо одялани камъни, наредени в хоризонтални редове, свързани с хоросан, който съдържа късчета от червени тухли. Северната страница е изградена по същия начин, както южната страница на портата, а именно от гранитни блокове с рустичирано външно лице и гладко вътрешно лице (откъм прохода). В северната страница са

• Обр. 1. План на западната порта на Германия (с. Сапарева баня): А — I крепостна стена, В — подсилване на I крепостна стена, С — стесняване на портата, D — II крепостна стена (заснел Т. Иванов, изпълнил арх. Ю. Фърков). Fig. 1. Plan de la porte Ouest de Germania (vill. de Sapareva banja): A — le 1^{er} mur d'enceinte, B — renforcement du 1^{er} mur d'enceinte, C — retrécissement de la porte, D — le II^{me} mur d'enceinte (dressé par T. Ivanov, exécuté par l'architecte J. Farkov)

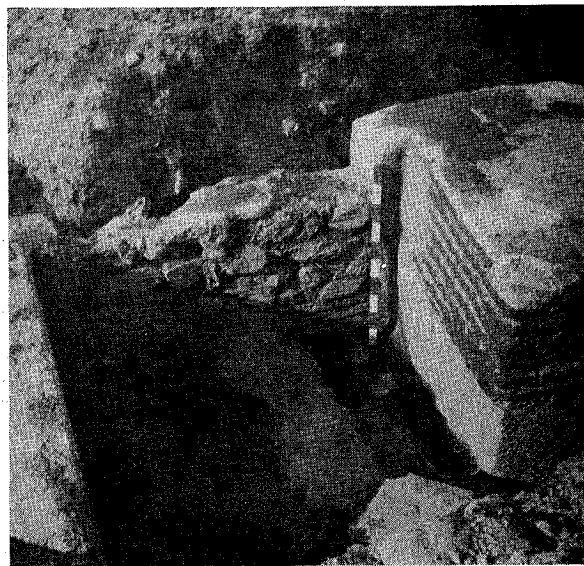


използвани също така червени тухли (обр. 3). Били запазени първоначалният каменен праг и каменната настилка на портата.

По-късно и това стесняване не е помогнало на защитниците на Германия. Било решено да се затвори и потерната и по такъв начин крепостта се е лишила от вход към вътрешността ѝ. Била иззидана тясна каменна стеничка (широка 0,30 м) с бял хоросан (обр. 2). Несъмнено тя няма никакви защитни функции. По-скоро тя е била направена, за да придържа зидания канал, който по това време бил направен за отвеждане на водите навън от града. Същинското зазиждане на потерната е станало с издигането на нова каменна стена, допряна отвън до първата стена, която е затворила потерната (обр. 1 D, 2). Основите на новата стена са направени от речни и грубо дялани камъни, свързани с бял хоросан, докато суперструкцията има хоросан, смесен с късчета от червени тухли. Белият хоросан на основите прилича на белия хоросан на стеничката в потерната, свидетелство за едновременното им изграждане. Банкетът, който отделя основите от суперструкцията на втората крепостна стена, е с 0,90 м повисок от същия банкет на първата (вътрешна) стена. Несъмнено в продължение на няколко века нивото на Германия се е повишило близо 1 м, явление, което е установено в много градове и крепости от ранновизантийската епоха у нас, като например Августа Траяна,¹⁰ Хисар,¹¹ Сердика,¹² Абритус¹³ и другаде. Суперструкцията на новата стена е широка 1,72 м. Тя се определя от разстоянието между първата крепостна стена (А) и отворите на амбразури на двете кули (№ 1 и 2) на западната порта, обвърнати към пространството пред портата. Тази стена обикаля отвън първата стена, но тя няма свои кули, а се използват кулите на старата стена. Тя прекъсва при останалите три порти: източната, южната и навярно при северната, още неразкопана, като оставя достъпа до тях свободен. За да се ползват предишните кули, означава, че след разрушаването на първата крепостна стена тя е била възстановена и пред нея била изградена втората стена, така че общата ширина на двете стени възлиза на 3,50 м. Суперструкцията на втората стена е доста разрушена поради ограбване на каменния и тухлен материал за строеж на сгради в с. Сапарева баня. Точно пред фронта на западната порта отстрани на зидания канал бяха намерени на място два реда тухли и легла на трети ред, може би останки от сме-



2



3

● Обр. 2. Западната порта на Германия, поглед от запад (фото Т. Иванов). Fig. 2. La porte Ouest de Germania, vue de l'ouest (photo T. Ivanov)

● Обр. 3. Западната порта на Германия, превърната в потерна. Надясно северната страница на потерната (период С), настреща стеничката и каналът от VI в. (фото Т. Иванов). Fig. 3. La porte Ouest de Germania transformée en poterne. A droite — le côté droit de la poterne (période C), en face — le petit mur et le canal du VI^e s. (photo T. Ivanov)

сена зидария — редуване на каменна с тухлена зидария.

Възниква въпросът, кога е била издигната втората стена на Германия и следователно

кога е била напълно затворена западната порта и кои са били причините за тези мерки. Отговор на тези въпроси ни дава едно ценно сведение у Прокопий („За строежите“, кн. IV 1), което в български превод гласи така: „Но като видял (Юстиниан), че стените на Сардика, Наисополи още на Германия и Пауталия били разрушени от времето, построил ги здраво, направил ги непревземаеми за неприятелите и построил помежду им три градчета — Кратискара, Куимедава и Румисиана. Така възстановил от основи тези градове.“¹⁴ Сведения за Германия Прокопий е могъл да черпи от сигурен извор. Това е пълководецът Велизарий, родом от Германия, чийто секретар е бил писателят. Няма никакво съмнение, че построяването на втората и последна крепостна стена на град Германия е станало през управлението на Юстиниан I, както допълват и резултатите от проведените разкопки и изследвания. За да се пристъпи към заздравяване на града или, по-точно казано, до издигането на „стена от основи“ през първите десетилетия на VI в., това означава, че първата стена на Германия е била вече разрушена, разбира се, не от времето, както най-общо пише Прокопий, но от вражеско нападение. От писмените извори се знае, че към средата на V в. (447 г.) хуните са нахлули масово в днешните български земи и не са пощадили от разрушаване редица градове на Средиземноморска Дакия, между които Наисус, Сердика и др.¹⁵ Няма никакво съмнение, че при това нашествие е била разрушена и Германия. Трябва да се предположи, че стесняването на западната порта и превръщането ѝ в потерна е предхождало това събитие и то се е явявало като предпазна мерка.

Германия е била разрушена и напусната в края на VI в. поради славянските нападения на Балканския полуостров. Средновековната Германия се е простирила на мястото на днешното с. Сапарева баня около черквата „Св. Никола“ от XII в.

Бихме желали накратко да споменем стеснявания и зазидвания на порти и потерни в Пауталия (дн. Кюстендил). Откритата през последните години неизвестна крепостна стена на Пауталия долу в равнината е претърпяла няколко основни преустройства, които сега най-добре са засвидетелствувани при източната порта (другите порти още не са открити и проучени). Тук са налице две главни преустройства:¹⁶ отначало стесняване и превръщане на портата в потерна и по-късно

затварянето на потерната с каменни пръстени от кладенци от римската епоха. Споменатите промени биха могли да се синхронизират със събитията, за които споменахме при Германия. Затварянето с каменните пръстени от кладенци е свидетелство за критичните времена, които е изживявала Пауталия, шом като градската управа не е могла да затвори потерната с редовна каменна зидария. Това не е станало при Юстиниан I, а много по-късно, навярно в края на VI в. Стесняване на източната порта е установено също така и на крепостта от ранновизантийско време върху хълма, южно от Кюстендил, наречен днес „Хисарлъка“.¹⁷

Разкопките и проучванията на крепостните стени във връзка с голямото строителство в центъра на София разкриха интересни страни от бурната история на Сердика и нейната укрепителна система през римската и ранновизантийската епоха. Установено е стесняване на източната порта както на вътрешната стена, изградена първоначално през съвместното управление на Марк Аврелий и сина му Комод (176—180 г.) с редица поправки от по-късно време, така и на външната стена, издигната вероятно по времето на Юстиниан I,¹⁸ основавайки се на сведенията на Прокопий за Сердика, Пауталия, Германия, Наисус и Ремесиана и на резултатите от самите разкопки. Точното датiranje на тези и други преустройства може да се установи, като се вземат пред вид стратиграфията, строителната техника и разнообразните находки.

Тракия

В античния град Диоклецианопол (дн. Хисар) са открити зазидвания на две потерни: потерна IV, разположена на южната крепостна стена до кула № 19, широка 3,30 м,¹⁹ и потерна IX, която се намира на северозападния ъгъл, гдето се съединяват протейхизмата и северната крепостна стена.²⁰ Няма никакво съмнение, че тези потерни са били зазидани поради опасността от варварски нашествия. Навярно това е станало през VI в., и то през неговата втора половина.

Зазидане на потерна е установено в късноримската крепостна стена по северните склонове на Небеттепе (един от хълмовете на Трихълмието) във Филипопол (дн. Пловдив). Според изследвачката то датира от VI в.²¹

Хемимонт

Западната порта на Месамбрия (дн. Несебър), фланкирана от петоъгълни кули, е била построена според изследвачите и през управлението на император Анастасий (491—518 г.). Кула № 1 (северната) има потеря на северната страна и кула № 2 (южната) на южната страна. В критични за града времена се е наложило зазиждането на споменатите потери (обр. 4).²² Авторите на разкопките в Несебър отнасят тези преустройства в широките граници на VI—VII в. Трябва да се допусне, че то е станало най-рано през втората половина на VI в., когато славяните масово са нахлували в нашите земи.

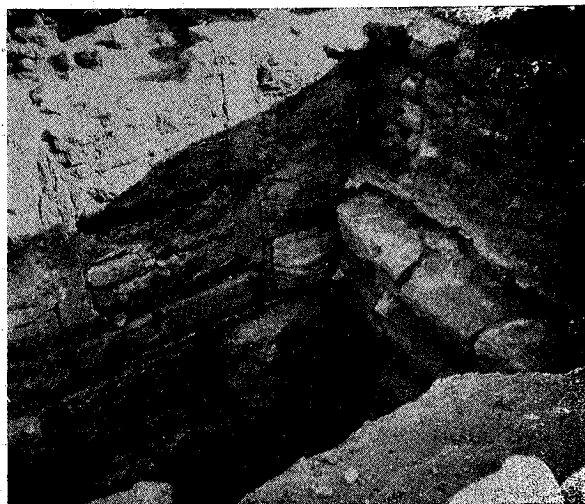
Крайбрежна Дакия

Кастро Мартис при гр. Кула се състои от един квадрибургиум от края на III в. и от едии кастел от малко по-късно време, съединени помежду си. На известно разстояние от южната крепостна стена на квадрибургиума е построена протейхизма с порта, разположена точно срещу портата на квадрибургиума. През последния период от своето съществуване била стеснена портата на протейхизмата и била превърната в потеря.²³ Според сведения на Прокопий (За строежите, кн. IV 6) Кастро Мартис е била заздравена от Юстиниан I. Стесняването би могло да се отнесе към VI в., по времето на Юстиниан I или след него.

В така нар. Садовско кале на крепостта при Садовец, Плевенски окръг,²⁴ има зазиждане на порта. То е станало несъмнено през VI в., може би средата или втората половина на века.

Горна или Първа Мизия

При спасителните разкопки в областта на „Железните врати“ (Джердапа) при Дунав в Югославия са били открити множество кастели от римската и ранновизантийската епоха. В кастела Талиате при Велики Градец са установени три строителни периода на крепостните стени. През третия, последен период била построена нова крепостна стена, която следва трасето на по-старата стена, като напълно е затворила източната, западната и южната порта. Останала свободна за движение северната порта, обърната към Дунав.²⁵



4

• Обр. 4. Зазиданата потеря на южната кула (№ 2) на западната порта на Месамбрия (фото Л. Огненова-Маринова). Fig. 4. La poterne murée de la tour Sud (No 2) de la porte Ouest de Mesembria (photo: L. Ognenova-Marinova)

Прокопий (За строежите, кн. IV 1) споменава, че Талиате е бил възстановен от Юстиниан I. Несъмнено новата крепостна стена датира от времето на неговото управление. Тук разполагаме с много точно датиран пример на зазиждане на порти едновременно с изграждане на крепостна стена, аналогичен пример на град Германия.

Долна или Втора Мизия

Като гранична провинция Долна или Втора Мизия е изпитвала най-напред ударите на нахлуващите от север враждебни племена, които успявали да преминат реката Дунав и да се отправят на юг към провинция Тракия и другаде. Многогодишните българо-полски разкопки в римския и ранновизантийския град Нове до Свищов дадоха възможност да се проследи историята на укрепителната система от I—VI в. Досега са открити западната, северната и южната порта на първоначалния Нове (I). Западната порта се състои от две силно издължени и издадени навън от куртината кули, всяка състояща се от по две помещения. Проходът между кулите има два входа: северен и южен.²⁶ През западната и източната, още неразкрита порта е преминавал Крайдунавският път, който е идвал от Сингидунум (дн. Белград) и се е отправял

за делтата на Дунав и оттам на юг през Марцианопол (дн. гр. Девня) за Анхиало, Хадрианопол за Бизантион (по-късно Константинопол). Изграждането на така описаната западна порта изследвачите отнасят към първата половина на IV в. През VI в. при голяма опасност за града бил зазидан северният вход на западната порта.²⁷ По аналогия би могло да се предположи, че източната порта също така е била стеснена. Това ще се види, след като тя се открие и проучи. Обаче в случая не се касае за източната порта на първоначалния Нове (I), а за портата на източното разширение (Нове II), построена от основи в края на III в. Според Прокопий (за строежите, кн. IV 6) Юстиниан I е възстановил Нове.

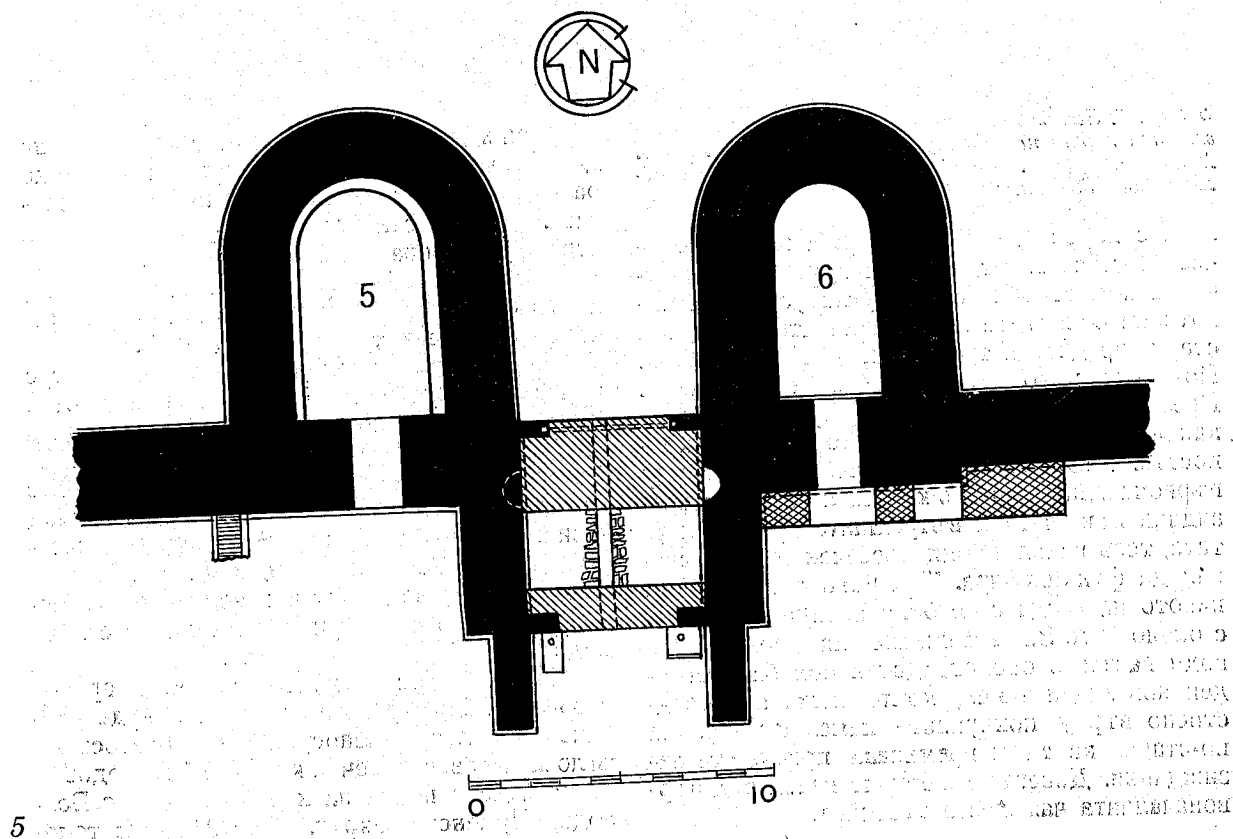
Двадесетгодишните разкопки (1953 — 1973 г.) в новооткрития и локализиран римски

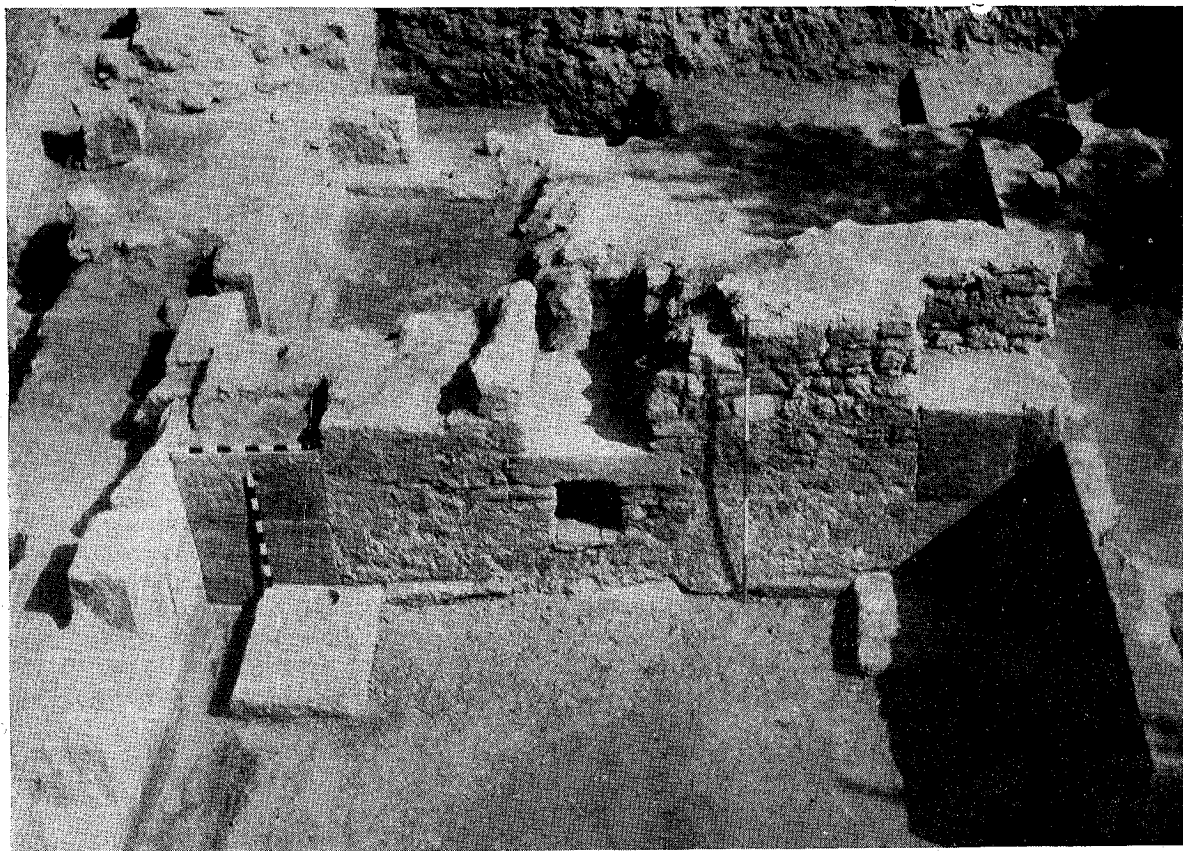
• Обр. 5. План на северната порта на Абритус и зазиждане на двете врати (заснел Т. Иванов, изпълнила Т. Никова). Fig. 5. Plan de la porte Nord d'Abritus et les deux murages (dressé par T. Ivanov, exécuté par T. Nikova)

и ранновизантийски град Абритус при Разград предложиха много интересни примери на зазиждане на порти и потерни през ранновизантийската епоха. Единствено западната порта въпреки многократните ѝ поправки не е била зазидана, а е останала да обслужва града до края на VI в., когато Абритус е бил окончателно разрушен от аварите.

След едно голямо разрушаване от нападение върху Абритус управата на провинцията или на града е решила да се зазидат северната, източната и южната порта и повечето от потерните, разположени в куртините или в страниците на кулите.

Първоначалната северна порта е имала външна спускаща се врата (катаракта) и вътрешна, въртяща се двукрила врата, разделени от пропугнакулум. Вътрешните стени са изградени от хубаво издялани варовикови блокове с гладка или рустизирана повърхност, плътно долепени един до друг и свързани с железни скоби. Външното лице се състои от по-малки блокчета. Вътрешността представлява пълнеж от ломени камъни, свър-





6

• Обр. 6. Зазиждане на вътрешната врата на северната порта на Абритус (фото Т. Иванов). Fig. 6. Murage de la porte intérieure de la porte Nord d'Abritus (photo T. Ivanov)

зани с хоросан, който съдържа малко количество късчета от червени тухли. Първоначалната настилка на пропугнакулума на нивото на банкетите на страничните вътрешни стени представя трамбован чакъл и пясък. По-късно нивото на града се е повишило. През пропугнакулума е бил прокаран зидан канал за извеждане на водите навън от крепостта. Неговото тухлено дъно лежи върху първоначалната настилка. Но когато били зазидани външната и вътрешната врата на портата, този канал е бил пресечен и е престанал да функционира. При новото положение нивото на града се е било повишило средно с около 1 м. За отвеждане на дъжовните води навън в околорадския ров бил изграден нов зидан канал, който лежи непосредствено върху похлупните каменни плочи на по-стария канал и преминава през двете зазидания. Досега не е открит канал под първоначалната чакълеста настилка.

Зазиданията, станали едновременно на двете врати на северната порта, се коренно различават от първоначалния строеж на портата. Те се отличават с грубия начин на строеж, с неправилната форма и малки размери на употребените камъни и с хоросана, който съдържа голямо количество едри късчета от червени тухли (обр. 5 и 6).

Южната срещуположна порта на Абритус има същото устройство и техника на строеж, както северната порта. Тук е била зазидана само външната врата (катарактата). Начинът на новия строеж показва пълно сходство със зазидането на северната порта (обр. 7). Под зазидането върви глинен водопровод, построен преди него, който идва от юг. Несъмнено водопроводът събира водите от с. Пороище, где са открити останки от същия водопровод.²⁹

През 1973 г. се откри и четвъртата порта — източната. Тя е разположена на твърде необичайно място, в непосредствена близост до ъгловата североизточна кула (№ 10), подобно на западната порта на крепостта при с. Войвода, Шуменски окръг. При Абритус топо-

графията на източната порта е била продиктувана от конкретните теренни условия. На юг от портата започва стръмен скалист склон, недостъпен за влизане и излизане на коли и колесници. Портата се намира в много разрушено състояние. Запазени са главно основите. Поради голямото разрушение, направено особено в по-ново време, не се намериха останки от зазиждане. Обаче на няколко метра навътре от портата, в западна посока се откри един много късен каменен зид с посока север—юг, навярно от VI в., който запреща достъпа до източната порта. Няма никакво съмнение, че по това време (VI в.) и тази порта е загубила своето предназначение.

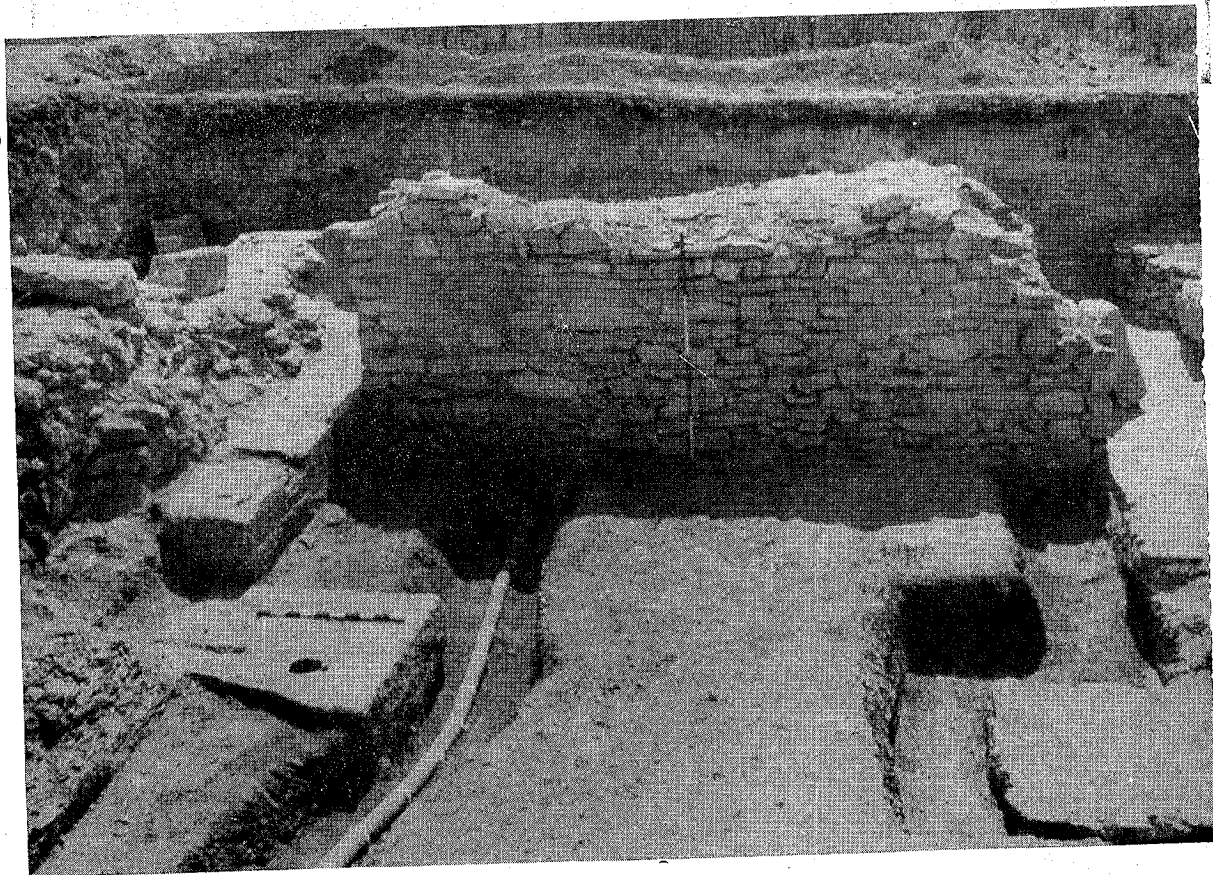
Възниква въпросът, кога са станали зазижданията на портите и потерните в Абритус. През май 1971 г. при разкопки на източната крепостна стена, на дълбочина 0,40 м

● Обр. 7. Зазиждане на външната врата на южната порта на Абритус и глинени водопроводи под нея (фото Т. Иванов). Fig. 7. Murage de la porte extérieure de la porte Sud d'Abritus et un aqueduc en argile sous elle (photo T. Ivanov)

от сегашната повърхност на терена, от вътрешната страна на стената се откри много ценно и важно за късната история на Абритус съкровище от 835 златни монети от византийските императори Теодосий II, Марциан, Лъв I, Зенон и Василиск, всичките от V в.³⁰ Тази находка потвърждава писмените сведения за готски нашествия в източната част на Долна Мизия между Марцианопол и Нове в края на V в.³¹

Съкровището свидетелствува, че в края на V в. Абритус е бил нападнат и несъмнено разрушен. След това той е трябвало да бъде възстановен. Това е засегнало също така и крепостните стени с техните съоръжения (порти, кули, потерни, стълби и др.).

Прокопий в съчинението си „За строежите“ кн. IV, 11 съобщава, че Абритус е бил възстановен от Юстиниан I. Това са последните здравителни мерки за града, съдейки по досегашните резултати от разкопките, които разкриха почти цялата крепостна стена с дължина около 1400—1500 м, всичките ѝ 35 кули, четирите ѝ порти и множество потерни. В





8

● Обр. 8. Стесняване на портата на крепостта при с. Долна Кабда (фото Д. Овчаров). Fig. 8. Retrécissement de la porte de la forteresse près du village Dolna Kabda (photo D. Ovčarov)

такъв случай най-ранната дата на зазижданията в Абритус би могла да се свърже със строителната дейност на Юстиниан I или след него.

Напоследък бяха системно разкопани две ранновизантийски крепости в Търговищки окръг: едната при с. Долна Кабда и другата при Търговище, така нар. „Крумово поле“. След едно голямо разрушаване на двете крепости били взети мерки за тяхното заздравяване. При крепостта до с. Долна Кабда била стеснена източната единствена порта (фланкирана от петоъгълни кули) и била превърната в потерна.³² Стесняването е станало с грубо одялани камъни на калов разтвор (дълж. 1,70 м и шир. на зида 0,70 м (обр. 8). Крепостта е била изградена в края на V в. Примитивният начин на строеж на зазиждането би могло да се отнесе към втората половина на VI в.

Единствената порта на „Крумово кале“, построено също в края на V в., след разру-

шаване е била заздравена и стеснена.³³ Това е станало може би при Юстиниан I или още по-късно през втората половина на VI в.

Последните разкопки на ранновизантийската крепост при с. Червен, Русенски окръг,³⁴ показват стесняване на единствената порта, което трябва да се отнесе към втората половина на VI в.

Малка Скития

Укрепителната система на кастела Улметум (дн. с. Горни Пантелимон в Северна Добруджа — Румъния) много прилича на тази на Абритус. В критични за кастела времена трите му порти (четвърта порта няма) — северозападната, югозападната и южната, били стеснени и превърнати в потерни. По-късно северозападната порта е била напълно заздана.³⁵ Това били последните заздравителни мерки на пасивна, отчаяна отбрана. Прокопий (За строежите, кн. IV 7) съобщава, че Улметум бил нападан от славяните и за известно време бил изоставен, обаче Юстиниан I го

съградил из основи и по такъв начин той освободил тамошните места от нападенията и засадите на славяните. Според нас стесняванията от първия период трябва да се свържат с хунските нашествия през първата половина на V в., а зазидването на портата с укрепителната дейност при Юстиниан I или още по-късно през последния период от съществуването на крепостта (края на VI в.).

В Диногения при с. Гарван-Бесерикуца, окръг Мъчин в Северна Добруджа (Румъния) има зазидана потерна. Единствената порта не е могла да бъде стеснена. В замяна на това тя е претърпяла преустройство. Двете U-подобни кули на портата били заменени от правоъгълна кула-порта, която е използвала за пропугнакулум разстоянието между двете кули. По такъв начин портата имала два пропугнакулума — пречка за нападателите.³⁶ Изследвачите на Диногения смятат, че крепостта е била възстановена при Анастасий, съдейки по многобройните тухли с неговия монограм. От друга страна, Прокопий (За строежите, кн. IV 7) съобщава, че Диногения е била заздравена от Юстиниан I. Изграждането на новата порта трябва да се отнесе към първата половина на VI в.

* * *

Несъмнено приведените примери не изчерпват многобройните случаи на зазидания и стеснявания на порти и потерни в България, на Балканския полуостров и другаде, но въпреки това те дават възможност да се направят важни изводи от археологическо и в крайна сметка от историческо естество. Стесняването на някои порти става още през V в. във връзка с големите хунски нашествия в

нашите земи. През VI в. се напълно зазидват някои потерни и само онези порти, без които е могло да просъществува градът или крепостта. Това са били лесно уязвимите порти, които по такъв начин били изключени от системата на активната отбрана. Когато портата е била единствена или е минавал главен път, тогава се е пристъпвало към стесняване на портата или към затваряне на един от входовете на портата, ако тя е имала повече от един вход (например западната порта на Нове). Причините на тези преустройства са били баварските и славянските нашествия през последните десетилетия на VI в.,³⁷ при които били разрушени и напуснати градове и крепости с многовековен живот. Върху някои от тях възникнали селища, които влизали в границите на Българската държава, основана в 681 г.

Като се сравнят сведенията на Прокопий за укрепителната дейност на Юстиниан Велики със самите останки от крепостните стени и съоръжения в светлината на археологическите разкопки, се установява, че предприетите мерки в същност са отразявали тогавашната действителност и съществуващата фортификационна практика, която има своите корени още в по-ранните периоди. Стесняването площта на един кастел е целяло също така съсредоточаване на отбранителната мощ върху по-малко пространство. Както виждаме, стесняването и зазидването се е широко практикувало в критични времена през V—VI в. Точното им прецизиране при всеки конкретен случай може да стане въз основа на комплексното проучване на стратиграфията и находките от различните строителни периоди. Същите преустройства продължават да се практикуват и през средновековието.

¹ За творчеството на Прокопий и характера на произведението За строежите вж. Berthold Rubin, RE, XXIII, I, col. 273 ff; Гръцки извори за българската история. II. София, 1958, стр. 103—105 (бележки от Ив. Дуйчев).

² Гръцки извори за българската история. II, стр. 154—178 (превод и бележки от Д. Дечев); B. Rubin, RE, XXIII, I, col. 583—585.

³ Д. Овчаров. Археологически аспекти на българската ранносредновековна фортификация. — Военно-исторически сборник, София, I, 1973, с. 65 (затваряне на потерните на петоголъбните кули и затваряне с каменна стена на северната порта на каменната крепост на Плиска).

⁴ Т. Иванов. Археологически разкопки при Сапарева баня. — ИАИ, XXII, 157, стр. 211—232. Разкопките на крепостните стени са ръководени от автора на настоящата статия с участието на Л. Слокоска (1961). Резюме от резултатите се съобщават тук за първи път.

⁵ G. Mihailov. La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle. — Studi Urbinati, nouva serie B, XXXV, 1—2. 1961, p. 12 et suiv.; IG Bulg., III, I, p. 878 и цит. там литература.

⁶ G. Mihailov. La fortification... p. 16—17; IG Bulg., IV, p. 1902 и цит. там литература.

⁷ G. Mihailov. La fortification... p. 11 et suiv.; IG Bulg., III, 2, p. 23—25.

⁸ G. Mihailov. La fortification... p. 17—18; IG Bulg., IV, p. 114 и цит. там литература.

⁹ Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФФ, LIV, 3, 1959—1960, стр. 303—304.

¹⁰ Т. Иванов. Към въпроса за лагеруването на cohors II Lucensium в град Германия. — Археология, VI, 1964, I, стр. 20—23.

¹¹ Д. Николов. Августа Траяна — Верея (II—VI в.). — Археология, VII, 3, 1965, стр. 16.

¹¹ К. Маджаров. Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. — ИАИ, XXX, 1967, стр. 122 и сл., обр. 11 и 14 (източната порта).

¹² С. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, I, 3—4, 1959, с. 40.

¹³ Вж. описанието на северната порта на Абритус в настоящата статия.

¹⁴ Гръцки извори за българската история, II, с. 157.

¹⁵ В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959, с. 41 и сл., 234 и сл. и цит. там литература.

¹⁶ Разкопки на Людмила Слокоска (непубликувани). Тук ѝ изказваме благодарност за дадените ни сведения.

¹⁷ Изследвания на Людмила Слокоска (непубликувани).

¹⁸ Разкопки и изследвания на Магдалина Станчева (непубликувани). Изказваме ѝ благодарност за ценните сведения.

¹⁹ К. Маджаров. Цит. съч., с. 130 и сл.

²⁰ Пак там, с. 134, обр. 25.

²¹ Л. Богушарова. Крепостната стена на Филипол по северните склонове на Небеттепе. — ГНАМП, V, 1963, с. 83 (потерна А).

²² Iv. Venedikov, V. Velkov, L. Ognenova-Marinova, J. Čimbuleva, T. Petrov. Nessebre. I. Sofia, 1969, p. 65 sqq., fig. 22, 41. Тук изказвам благодарност на Люба Огненова, която ми предложи за повторно огнепечатване снимка на зазиданата потерна.

²³ J. Atanasova. Le quadriburgium de Castra Martis en Dacia Ripensis. — Thracia, II.

²⁴ Iw. Welkow. Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). — Germania, 19, 1935, p. 152, fig. 2, E, tabl. 15, 1.

²⁵ Д. Вучкович-Тодорович. Велики Градац. — Старе културе у Дждрапу. Београд, 1969, с. 125 и приложения план на кастела.

²⁶ St. Pudelko-Parnicki. Les recherches archéologiques polonaises à Novae en 1970. — Latomus, XXX, 4, 1971, p. 1155 sqq., tabl. XLV, fig. 4.

²⁷ Ibidem; Archeologia (Warszawa), XXII, 1971, p. 199—200.

²⁸ Т. Иванов. Укрепителната система на Абритус. — Археология, VIII, 4, 1966, с. 23 и сл.; същият: Абритус. Водач за античния град при Разград. София, 1965, с. 19 и сл.

²⁹ Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и ранновизантийската епоха в България. — Археология, IX, 2, 1967, с. 22.

³⁰ Предстояща публикация на Стоян Стоянов, директор на ОИМ-Разград. Вж. краткото съобщение за находката на Ал. Парушев. Златно съкровище в Абритус. — МПК, 2, 1971, с. 61.

³¹ Устни сведения на проф. В. Велков, комуто благодаря.

³² Д. Овчаров. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. — Археология, XIII, 4, 1971, с. 18 и сл., обр. 11.

³³ Пак там, с. 25 и сл.

³⁴ Дълга благодарност на Виолета Димова за полученото сведение.

³⁵ V. Pârvan. Cetatea Ulmetum I. — Analele Academiei române, ser. II, t. XXXIV, 1911—1912, Mem. sec. istor., 1912, p. 522, 526, fig. 20, tabl. XI, 2; Ulmetum II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 258, fig. 15.

³⁶ Gh. Stefan, I. Barnea și B. Mitrea. Șantierul arheologic Garvan (Dinogetia). — MCA, VIII, 1962; p. 691; I. Barnea. Dinogetia. București, 1969, fig. 6.

³⁷ За нашествията през V и VI в. на Балканския полуостров вж. В. Тъпкова-Займова. Нашествия и етнически промени на Балканите. София, 1966; И. Дуйчев. Българско средновековие. София, 1972, с. 43 и сл. и цит. там литература.

Sur certaines transformations du système des fortifications pendant la Haute époque byzantine (V—VI^e s.)

T. IVANOV

(Résumé)

L'article est consacré au murage des portes et des poternes, ainsi qu'au rétrécissement des portes au Ve et VI^e s. dus aux invasions ennemies. L'auteur a examiné cette question à la lumière des études archéologiques faites sur les villes fortifiées et les castels de l'époque romaine et de la Haute époque byzantine situés en Bulgarie actuelle, en Roumanie et en Yougoslavie. A des moments où la situation était très critique certaines portes et poternes avaient été supprimées du système actif des fortifications en ne maintenant le plus souvent qu'une seule porte — rarement deux. L'auteur relève qu'au Ve s. on a procédé au rétrécissement des portes par suite des invasions des Huns (première moitié du Ve s.). Il attribue au VI^e s. le murage des portes et des poternes — sous le règne de Justinien I^{er} et de ses successeurs, à la veille des incursions des Avars et des Slaves dans la Péninsule balkanique (fin du VI^e s.). Ce mode de dé-

fense passive a continué aussi pendant le Moyen Age. Les recherches effectuées par l'auteur viennent compléter les renseignements fournis par Procope (De aedificiis, livre IV) sur les différentes mesures prises par Justinien I^{er} pour fortifier les villes et les forteresses détruites. Procope ne mentionne qu'un seul cas de fermeture de l'entrée des tours et de leur transformation en forteresses individuelles (livre IV, 9). Cependant nulle part chez Procope dans cet ouvrage il ne mentionne une opération de murage ou de rétrécissement des portes ou de fermeture des poternes au VI^e s. Malgré toutes ces mesures les villes et les forteresses furent conquises et détruites par les Avars et surtout par les Slaves. Plus tard, sur les ruines anciennes sont apparus des sites bulgares pendant le Haut Moyen Age et l'on n'a pas utilisé alors les murs d'enceinte antiques qui étaient très endommagés.

Тракийски могилни погребения от околностите на Стара Загора

ХРИСТО БУЮКЛИЕВ

В близките околности на Стара Загора са регистрирани повече от 30 надгробни могили. Те са разположени главно по южните склонове на Сърнена гора и са групирани в некрополи от по 3—4 и повече могили. Всички те са извън обсега на некропола на Августа Траяна и принадлежат на отделни селища или вилни имения в близкия хинтерланд на античния град.¹ Досега върху нито една от могилите не са правени редовни археологически разкопки. Провеждани са само отделни сондажи, които са били налагани от строителни или други изкопни работи.²

Един значителен брой от по-малките могилки и особено тези, които са разположени в равнинната част, се обработват непрекъснато. В резултат на това много от тях вече почти не личат. Рушат се не само могилните насипи, но и гробните съоръжения в тях. Разпилява се гробният инвентар.

Тук ще се спрем само на пет такива могилни погребения, на които Окръжният исторически музей в Стара Загора успя да извърши частични проучвания. Въпреки техния характер придобитите резултати представляват интерес и обнародването им е наложително. И петте могилни гроба са от римската епоха.

1. Могилен гроб в м. Далаков кладенец

Далаков кладенец се намира на около 4 км югоизточно от Стара Загора и северно от шосето за гр. Раднево. Могилната, разположена в тази местност, е имала висо-

чина около 1,5 м и диаметър при основата 30 м.

През зимата на 1969 г. при изравняване на терена с машина могилната била разрушена. Значителни разрушения били нанесени и на централното погребение. Според работниците други погребения в могилната не е имало.

Погребението е разположено почти в центъра на могилата. Извършено е чрез изгаряне. Гробното съоръжение представлява зидана тухлена камера (урна) с квадратна форма (обр. 1). Вкопана е в здравия терен и е била покрита с четвъртита каменна плоча. Под липсва. За спойка между тухлите е използван бял хоросан. Със същия хоросан са измазани и вътрешните стени. Размери: страна на камерата 0,80 м, запазена дълб. 0,48 м, деб. на стените 0,18 м. Тухлите са правоъгълни и едноформатни с размери 32/16/3 см.

Изгарянето на тялото е извършено извън мястото на погребението. Останките от кладата с изгорените кости са изсипани в тухлената камера. От тухлената камера били извадени още една бронзова амфора и част от стъклен балсамарий.

Бронзовата амфора е със силно издуто крушовидно тяло, къса цилиндрична шийка и обърнат навън ръб на устието (обр. 2). Дъното е с изпъкнали концентрични кръгове (струговано). Снабдена е с две сравнително малки, но масивни дръжки. Посредством олово дръжките са били припоени в горната си част за шийката на амфората, а в долната — за раменете на тялото ѝ.

Върху лицевата страна на дръжките се вижда богата фигурална украса, изпълнена във висок релеф (обр. 3). Украсата на двете

дръжки е еднаква: най-горе е представен лотосов цвят, върху извивката — гротескно представена глава на Силен, обърната наляво, под нея — тяло на влечуго (гущер или змия). Следва кошница, пълна с плодове. Долу дръжките завършват с глави на сатири, покрити с гъсти кичури от удължени стилизирани листа. Струва ми се, че някои от представените върху дръжките елементи, като кошницата с плодове и особено тялото на влечугото, могат да се приемат и като характеристика на култа на Сабазий.³

Амфората е деформирана и на няколко места пробита. Размери: вис. 0,25 м, диам. на тялото 0,232 м, диам. на устието 0,128 м. Инв. № 2 Сз 1224.

Интерес буди обстоятелството, че върху външните стени на амфората има следи от плат. Впрочем това интересно явление е засвидетелствувано и в други могилни погребения у нас и при това само в такива, извършени чрез изгаряне. Касае се следователно за гробен обичай, смисълът на който може да се види само в стремежа за опазване от корозия на бронзовите, пък и на другите метални предмети, които са били поставени в съприкосновение с въглените и пепелта. Засага това явление най-добре е видно и документирано в могилните погребения при Чаталка,⁴ при с. Тулово, Старозагорско,⁵ и в Пловдив.⁶

По формата си амфората може да се причисли към известните ни вече бронзови амфори от Чаталка, които са добре датирани с други материали и монети от края на I в.⁷ Аналогична по форма и напълно идентична с изображенията си по дръжките е и случайно откритата при с. Царимир, Пловдивско, бронзова амфора, отнесена погрешно към елинистическата епоха.⁸

От споменатия стъклен балсамарий е запазена само шийката. Тя има удължена цилиндрична форма (дълж. 0,11 м) и симетрично оформено пръстеновидно устие. Преходът на уширената долна част на шийката към резервоара на балсамария е осъществен чрез леко прищипване. Диам. на устието 0,028 м. Инв. № 2 Сз 1284.

Погребението отнасяме към края на I или началото на II в.

2. Могилен гроб в Славова могила

Славова могила е разположена в землището на с. Могила, на 8 км югоизточно от Стара Загора. Висока е 2 м с диаметър при

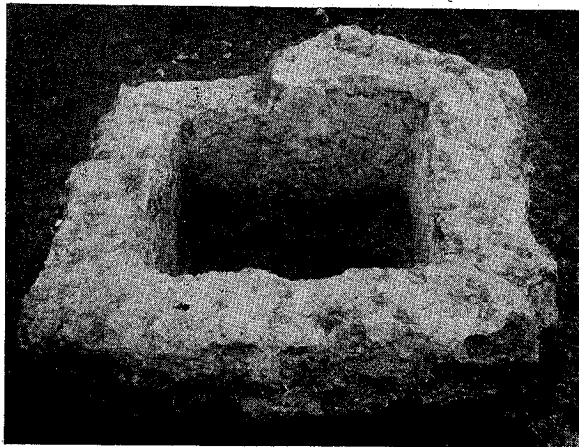
основата около 35 м. През пролетта на 1972 г. върху нея били извършени изкопни работи за изземване на пръст. В центъра на могилата на 1,20 м дълбочина багерът попаднал на тухлен гроб, по-голямата част от който разрушил.

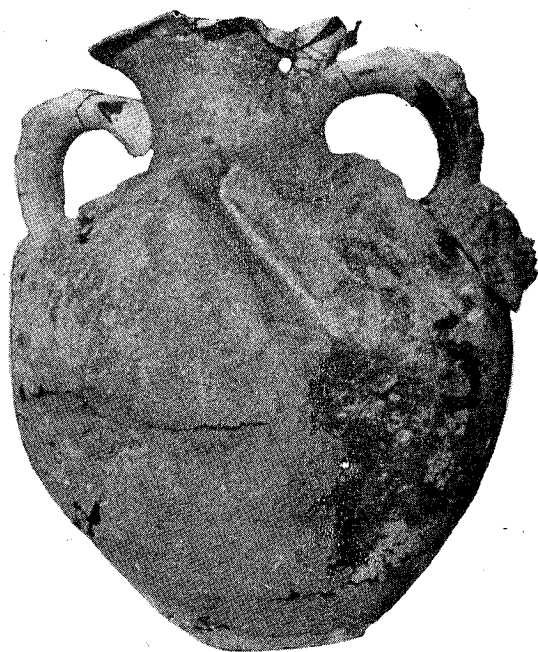
След извършените допълнителни проучвания беше установено, че погребението е чрез изгаряне на тялото, извършено при гроба. Устройството на гроба-устрина е следното: в здравия терен е изкопана сравнително голяма правоъгълна яма (дълж. 1,90 м, шир. 1 м), ориентирана с дългата си ос изток—запад. На дъното на ямата е вкопана друга, по-малка, която има същата ориентация. По този начин около малката яма (гробурна) се образува берма, която е част от дъното на голямата яма. Предназначението на бермата при този вид гробни съоръжения е да побере по-обемните гробни дарове.

В разрез двете ями имат стъпаловидно сечение. Това е дало основание на Л. Гетов при прегледа на видовете гробни съоръжения през римската епоха у нас да ги обособи в самостоятелна група — стъпаловидни ями или ями с гробурна.⁹ Въз основа на направения от него сравнителен анализ се вижда, първо, че този вид гробни съоръжения се явява само в могилните гробове, второ, че е по-нататъшно развитие на правоъгълните ями от латенския период (III—I в. пр. н. е.) и, трето, че добиват своето най-широко разпространение в периода между третата четвърт на I в. и средата на III в.¹⁰

При нашия случай гробът-урна е иззидан с тухли, споени с бял хоросан. Отвътре гро-

• Обр. 1. Могилен гроб в м. Далаков кладенец.
Fig. 1. Tombe tumulaire du lieu dit Dalakov kladenec





2



3

бът-урна има следните размери: дълж. 1,43 м, шир. 0,43 м, запазена дълб. в източния край 0,47 м (обр. 4). Тухлите са едноформатни и правоъгълни с размери 32/16/3 см. Покритието на гроба-урна се е състояло от две правоъгълни каменни плочи, дебели по около 0,12 м. Те са били поставени напречно, но не излизали извън очертанията на стените.

Неустановена остана дълбочината на голямата яма, както и характерът на нейното покритие, ако е имало такова.

От запазената част на цялото гробно съоръжение се вижда, че след изгарянето на тялото в голямата яма останките от кладата заедно с изгорелите кости са били събрани и изсипани на дъното на гроба-урна. Образуваният „въглищен“ пласт имаше дебелина около 0,35 м. Костите бяха струпани в източния край на гроба.

Извън гроба-урна, т. е. върху бермата, не бяха намерени предмети. От оцелялата част на тухления гроб бяха извадени:

1. Голямо количество овъглени орехи. Наличие на овъглени (горели по време на кремацията) орехи е констатирано и в други могилни погребения у нас. Срещат се главно в погребенията от I и II в. и по-рядко в тези от III и IV в.¹¹ При всички случаи орехите са намирани сред „въглищния“ пласт.

2. Железни гвоздеи, с които очевидно е била скована жертвената клата.

3. Част от лезвието и дръжката на голям железен нож. Силно разрушен.

Въз основа на характера на съоръжението и наличието на горели орехи гробът в Славова могила може да се датира най-общо от края на I докъм края на II в.

3. Могилен гроб при кв. „К. Ганчев“

През лятото на 1971 г. при реголване за зеленчукова градина бе разрушена още една малка могилка, разположена на около 300 м западно от кв. „К. Ганчев“ и недалеч от Берекетската селищна могила край Стара Загора. Могилната е била висока около 1,30 м с диаметър при основата 30 м.

И тук погребението е почти в центъра на могилната. Извършено е чрез изгаряне.

● Обр. 2. Бронзова амфора от могилен гроб в м. Далаков кладенец. Fig. 2. Amphore en bronze d'une tombe tumulaire du lieu dit Dalakov kladenec

● Обр. 3. Дръжка на бронзовата амфора. Fig. 3. Anse de l'amphore en bronze

В общи линии гробното съоръжение повтаря това от Славова могила — голяма правоъгълна яма, на дъното на която е вкопан гробът-урна, със същата форма и леко скосени отвесни стени. С дългата си ос гробното съоръжение е ориентирано северо-запад—югоизток (обр. 5). Размери на голямата яма: дълж. 2,85 м, шир. 2,06 м. Размери на гроба-урна: дълж. 1,25 м, шир. горе 0,46 м, дълб. 0,46 м.

Гробът-урна не беше зидан, но е имал някакво дървено покритие, за което свидетелствува хоросанената обмазка върху ръбовете на стените.

Изгарянето е извършено в голямата яма, след което останките от въглини, пепел, кости и някои дребни предмети са били прибрани в гроба-урна. От инвентара върху бермата бяха запазени само фрагменти от тънкостенни глинени съдчета.

В гроба-урна сред „въглищния“ пласт бяха намерени железни гвоздеи, части от стъклен балсамарий с дълга шийка, фрагментирано желязно ножче и две бронзови монети. И двете монети са силно повредени. Едната (инв. № 4 Сз 4485), изглежда, е от император Веспасиан, а другата (инв. № 4 Сз 4486) е сечена във Филипопол и може да се отнесе към края на II или началото на III в.

Датировката на втората монета определя приблизително и датата на погребението.

4. Два могилни гроба в източния край на Стара Загора

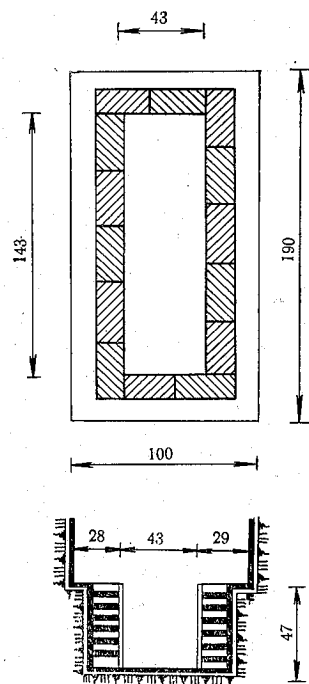
През пролетта на 1972 г. беше разрушена и малка могилка в района на ДИП „Сърп и чук“ в източния край на града. Размерите ѝ не можаха да се установят. В нея са разкрити два гроба, които бяха на едно ниво и на около 3 м един от друг.

Погребенията са чрез изгаряне, като и при двете кремацията е извършена в гроба-устринна. Ориентирани са с дългата си ос изток—запад.

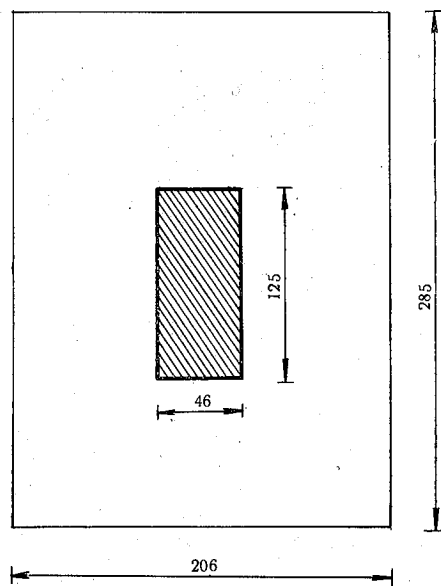
Устройството на гроба-устринна по принцип повтаря това от предишните могилни погребения (Славова могила и при кв. „К. Ганчев“). Разрушението и при двете е засегнало

● Обр. 4. Могилен гроб в Славова могила. План и напречен разрез. Fig. 4. Tombe tumulaire de Slavova mogila. Plan et coupe transversale

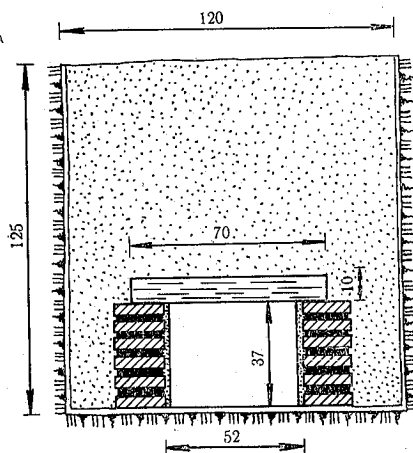
● Обр. 5. Могилен гроб при кв. „К. Ганчев“. План и напречен разрез. Fig. 5. Tombe tumulaire près du quartier „K. Ganchev“. Plan et coupe transversale



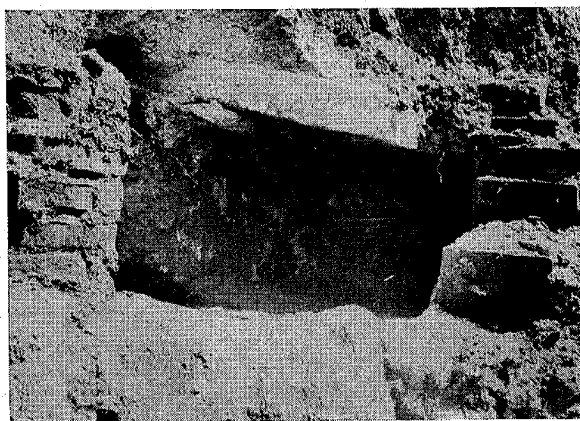
4



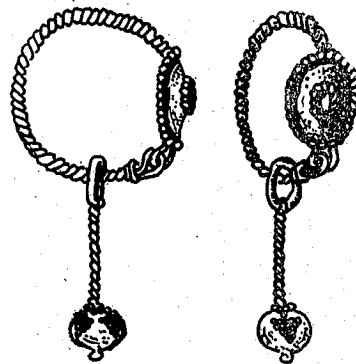
5



6



7



8



9

● Обр. 6. Първи могилен гроб в източния край на Стара Загора. Напречен разрез. Fig. 6. La première tombe tumulaire à l'extrémité Est de Stara Zagora. Coupe transversale

● Обр. 7. Първи могилен гроб в източния край на Стара Загора, гледан от запад. Fig. 7. La première tombe tumulaire à l'extrémité Est de Stara Zagora, vue de l'Ouest

● Обр. 8. Златни обеци от първия могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 8. Boucles d'oreilles en or de la première tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

● Обр. 9. Бронзово котле от първия могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 9. Petit chaudron en bronze de la première tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

главно западните части и ни лиши от възможността да прецизираме дължината на големите ями и гробовете-урни.

I. При първия гроб, разположен по-на север, голямата яма имаше следните размери: дълб. 1,20, шир. 1,20 и запазена дълж. 1,30 м (обр. 6).

Гробът-урна е с правоъгълна форма. Зидан е от едноформатни правоъгълни тухли

(36/18/4 см), споени и измазани отвътре с бял хоросан. Подова настилка липсва, използван е здравият терен. Покритието е от големи квадратни тухли с размери 70/70/5 см, от които на място беше запазена само една (обр. 7). Вътрешни размери на гроба-урна: запазена дълж. 1,08 м, шир. 0,52 м, вис. 0,37 м.

И тук е запазен същият ритуал: след изгарянето на тялото в голямата яма (устри-ната) останките са прибрани в зидания гроб-урна. Дебелината на „въглищния“ пласт е около 0,25 м.

От гроба-урна работниците извадили следните предмети:

1. Чифт златни обеци. Състоят се от халка, висулка и щитче, припоено към халката (обр. 8). Халката е направена от усукана златна тел и има диаметър 0,015 м. Двата ѝ края са оформени в кулпове, заловени един за друг. Към единия кулп е припоено щитчето, в средата на което е

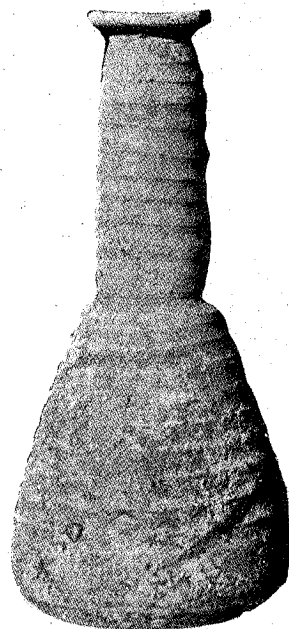


● Обр. 10. Бронзова кофичка от първия могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 10. Petit seau en bronze de la première tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

● Обр. 11. Глинен балсамарий от първия могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 11. Balsamaire en argile de la première tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

оформена кръгла кутийка със следи от емайлова или стъклена инкрустация. Висулката е прикачена подвижно към халката и се състои от спирално нарязано стволче, което в долния си края завършва с топче. На повърхността на топчето има три групи гранули, наподобяващи гроздове. Долу то завършва с малка пъпка. Обеците тежат 5 г. Инв. № 2 Сз 1263.

По форма и устройство обеците намират своите най-близки паралели сред обеците от Николаевското съкровище и особено сред обозначените под № 8 в каталога на публикацията.¹² Те са датирани сравнително сигурно в първата половина на III в., към което време следва да отнесем и нашите обечи. Като близки аналогии могат да се посочат и други четири обечи, които сега се намират в Археологическия музей при БАН и произхождат от различни места.¹³ За една от тях със спирално увита халка и гранулирана пирамидална висулка се сочи, че произхожда от



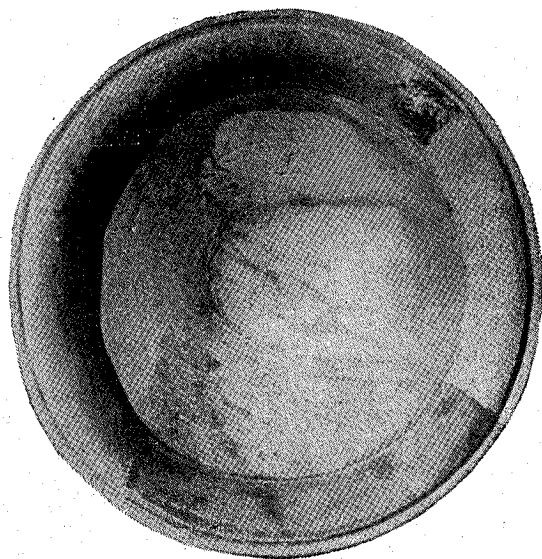
Чирпанско. Всички те се отнасят към първата половина на III в.

2. Бронзово котле. Има цилиндрична, долу издута, горе силно разширена форма (обр. 9). Дъното е плоско. Ръбът на устието е извит навън и е без профил. Котлето е имало дъговидно повезло, което сега липсва. Ушите на повезлото са били припоени с олово към външната страна на устието посредством удължена триъгълна плочка. Под устието — четири врязани концентрични окръжности. Котлето е отлично запазено. Размери: вис. 0,15 м, диам. на устието 0,21 м, диам. на дъното 0,09 м. Инв. № 2 Сз 1267.

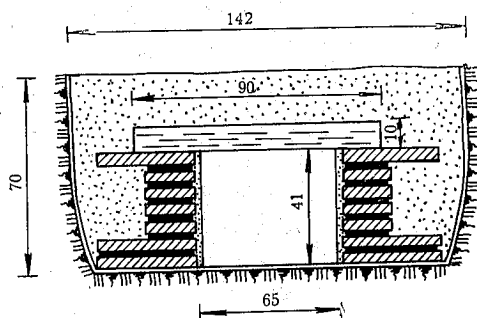
Броят на откритите у нас бронзови котлета от римската епоха вече е твърде голям. Почти всички са от гробни находки: Балчик, Сливен, София, с. Дъбово, Старозагорско, с. Събрано, Сливенско.¹⁴ И докато котлето от прочутата Балчишка гробница може да се датира в края на I в., двете котлета от некропола на Сердика са от края на III, а може би и от IV в. Ясно е следователно, че този вид бронзови съдове са битували сравнително дълго време и не се поддават на прецизна датировка.

3. Бронзова кофичка. Има стройна конусовидна форма с разширено конкавно дъно. Ръбът на устието е профилиран и приго-

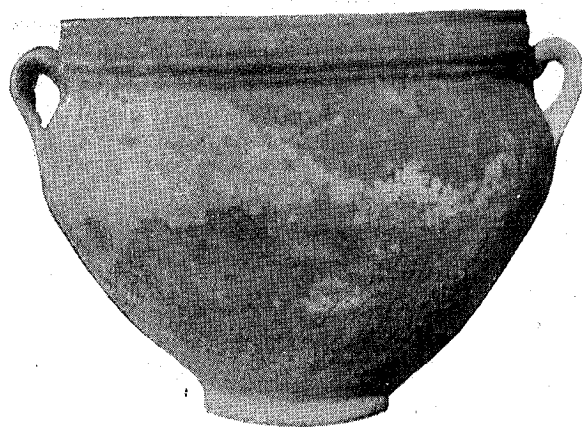
12



13



14



ден за поставяне на капак. Кофата е снабдена с дъговидно извито повезло, краищата на което са вретеновидно оформени и извити нагоре. Ушите на повезлото са били припоени с олово за външните стени на кофата непосредствено под ръба на устието. Капакът има формата на шмо с изпъкнала по средата цилиндрична куха дръжка. Горе дръжката завършва с отвор, през който вероятно е преминавала верижка.¹⁵ Размери: вис. без капака 0,135 м, диам. на устието 0,13 м, диам. на дъното 0,065 м, вис. на капака 0,065 м (обр. 10). Инв. № 2 Сз 1268.

4. Бронзов капак от друг подобен съд. Силно разрушен. Инв. № 2 Сз 1277.

5. Два глинени балсамария с бледожълт цвят на глината. Имат крушовидно тяло, цилиндрична шийка и хоризонтален ръб на устието. Повърхността им е спирално канелирана, дъното равно. Отлично запазени (обр. 11). Размери: вис. на единия (инв. № 2 Сз 1272) — 0,143 м, на другия — 0,151 м (инв. № 2 Сз 1273). Диаметърът на дъното и на двата балсамария е 0,055 м.

Този вид глинени балсамарии се среща много често през римската епоха и главно през II и III в.

6. Разлата глинена чинийка с червен цвят. Направена е от много фино пречистена глина. Дъното е оформено като изпъкнал пръстен, а устието е извито плавно навън (обр. 12). По ръба на устието преминава непрекъснат жлеб.¹⁶ Чинийката е реставрирана. Размери: вис. 0,035 м, диам. на устието 0,175 м, диам. на дъното 0,047 м. Инв. № 2 Сз 1278.

7. Бронзово огледало, кръгло с леко конкавна повърхност. Краищата му са ерозиранни. Дръжката липсва. Диам. 0,055 м. Инв. № 2 Сз 1274.

8. Разтопен и деформиран от огъня стъклен балсамарий. Личи, че е имал висока цилиндрична шийка.

От предметите (обеци, огледало и пр.) става ясно, че погребението е на жена. Спо-

• Обр. 12. Глинена чинийка от първия могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 12. Soucoupe en argile de la première tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

• Обр. 13. Втори могилен гроб в източния край на Стара Загора. Напречен разрез. Fig. 13. La seconde tombe tumulaire à l'extrémité Est de Stara Zagora. Coupe transversale

• Обр. 14. Глинена урна от втория могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 14. Urne d'argile de la seconde tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

ред гробния инвентар се датира в края на II или първата половина на III в.

II. Вторият гроб има приблизително същото устройство: голяма яма, шир. 1,42 м, на дъното на която е иззидан тухлен гробурна, покрит с три каменни плочи. Тук също е използван бял хоросан.

За разлика от предишния гроб тук тухлите от най-горния ред и от последните два реда са поставени напречно на оста на зидовете. По този начин те излизат с по половин тухла извън очертанията на гроба и образуват нещо като стъпка. Очевидно замисълът е от чисто конструктивни съображения: стабилизиране на сравнително тънките и неустойчиви зидове, които е трябвало да носят тежестта на каменните плочи и могилния насип върху тях (обр. 13).

Тухленият гроб е широк 0,65 м и дълбок 0,41 м. Поради разрушението не успяхме да установим дължината. Тухлите от издънките се навън редове са квадратни със страна 0,36 м и дебелина 0,04 м. Останалите тухли са с размер 36/18/4 см. Погребалният ритуал е, както при предишния гроб.

От гробния инвентар са запазени следните предмети:

1. Глинена урна с червен цвят. Има издупчено конусовидно тяло с две отвесни пръстеневидни дръжки. Ръбът на устието е набразден с канелюри. Отлично запазена (обр. 14). Размери: вис. 0,21 м, диам. на устието 0,24 м. Инв. № 2 Сз 1264. Този вид урни се среща твърде често в могилените погребения у нас.¹⁷

2. Бронзовата кана с трилистно устие и висока отвесна дръжка, която сега липсва (обр. 15). Дръжката се е захващала за ръба на тялото и тилната част на устието. Тялото има форма на пресечен конус с основата нагоре. Шийката е цилиндрична, долу леко разширена. Устието е разкъсано. Върху плоското дъно е имало припоено столче, което сега липсва. Общо взето, каната наподобява ойнохое, но е с по-груби и тежки форми. Върху стените са запазени следи от плат или кожа. Размери: вис. 0,24 м, диам. на тялото 0,16 м. Инв. № 2 Сз 1266.

От направения преглед на известните досега кани от този вид се вижда, че те са битували в един продължителен период от време: от края на I до IV в. Така напр. каната от Асеновград, намерена в могилен гроб с изгаряне, е датирана от края на I в.¹⁸ Приблизително от същото време са и бронзовите кани от Аликария и Чаталка.¹⁹ Към сре-

дата на II в. принадлежи подобна кана, също от могилен гроб с изгаряне, от с. Стралджа, Ямболско.²⁰ Кани с аналогични форми са известни от Германия (Кьолн)²¹ и Панония²², някои от които се датират чак от втората половина на IV в. Прави впечатление, че каните от I и II в. са със сравнително по-приземисти форми. Въз основа на тези наблюдения, както и въз основа на останалия гробен инвентар ние сме склонни да отнесем тази кана към края на II или началото на III в.

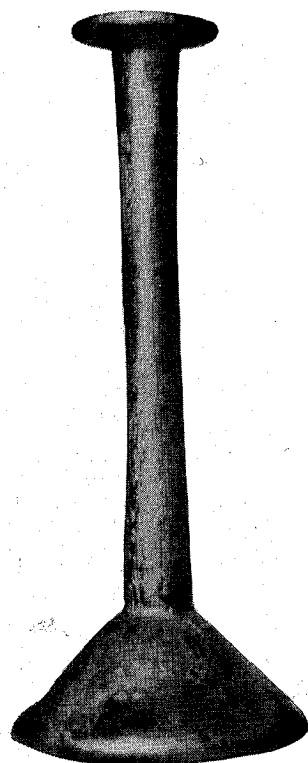
3. Бронзова кана (обр. 16). Има крушовидно тяло с къса цилиндрична шийка. Горешийката се разширява и преминава в кръгло профилирано устие. Дъното е плоско и отделно припоено. Украшено е с врязани концентрични окръжности. Каната е снабдена с една отвесна дръжка, която горе се захваща за ръба на устието, а в долната си част е припоена с олово за търбуха на тя-

• Обр. 15. Бронзова кана (ойнохое) от втория могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 15. Cruche en bronze (oenochoe) de la seconde tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora





16



17, 18

• Обр. 16. Бронзова кана с кръгло устие от втория могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 16. Cruche en bronze à embouchure ronde de la seconde tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

• Обр. 17. Детайл от дръжката на бронзовата кана с глава на сатир. Fig. 17. Détail de l'anse de la cruche en bronze avec une tête de satyre

• Обр. 18. Стъклен балсамарий от втория могилен гроб в източния край на Стара Загора. Fig. 18. Balsamaire en verre de la seconde tombe à l'extrémité Est de Stara Zagora

лото. В основата си дръжката е украсена с глава на сатир, представен с дълга брада и мустаци (обр. 17). Размери: вис. 0,29 м, диам. на тялото 0,16 м, диам. на устието 0,11 м. Инв. № 2 Сз 1265.

Подобни кани са известни от няколко места у нас,²³ а като най-близък паралел можем да посочим бронзовата кана от с. Стралджа, Ямболско, датирана около средата на II в.²⁴

4. Стъклен балсамарий със зеленикав оттенък. Резервоарът има камбановидна форма с леко конкавно дъно. Шийката е силно източена с цилиндрична форма. Устието е пръстеновидно с обърнат навън ръб. Размери: вис. 0,206 м, диам. на дъното 0,084 м,

диам. на устието 0,043 м (обр. 18). Инв. № 2 Сз 1269.

5. Стъклен балсамарий, подобен на гореописания. Размери: вис. 0,17 м, диам. на дъното 0,085 м, диам. на устието 0,027 м. Инв. № 2 Сз 1270.

6. Стъклен балсамарий, подобен на гореописаните, но с по-ниско тяло и по-къса шийка. Размери: вис. 0,15 м, диам. на дъното 0,081 м, диам. на устието 0,03 м. Инв. № 2 Сз 1271.

Тази форма стъклени балсамарии е извънредно много разпространена у нас,²⁵ в Дакия²⁶ и в някои други източни провинции и е характерна за II—III в.²⁷

7. Стъклена чаша от тънкостенно прозрачно стъкло. Има цилиндрична, долу заоблена форма. При устието се разширява и завършва с обърнат навън ръб. Столчето на чашата представлява широк, отдолу конкавен пръстен. Между него и тялото къса и плътна шийка. Чашата е счупена на няколко парчета, но те дават възможност за пълна графична реконструкция.²⁸ Размери: вис. 0,065 м, диам. на устието 0,079 м, диам. на дъното 0,068 м. Инв. № 2 Сз 1275.

8. Две железни стригили, силно разрушени. Инв. № 2 Сз 1276.

Въз основа на стригилите може да се допусне, че гробът е принадлежал на мъж.

Считаме, че погребението е синхронно на предишното и го отнасяме към края на II или началото на III в.

¹ За връзката между могилните некрополи и тракийските вилни именина срв. Д. Николов. Поземлените отношения в римска Тракия. — ИБИД, I, 1972, с. 371—372.

² Д. Николов. Тракийски колесници край Стара Загора. — Археология, 1961, кн. 3, с. 8 и сл. Археологически сондажи за разкриване на колесници са провеждани и върху т. нар. „Калитиновска могила“ в района на Химическия комбинат край Стара Загора.

³ За синкретизма на култовете на Дионис и Сабазий вж. Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия. С., 1928, с. 88; Л. А. Ельницкий. Из истории эллинистических культов в Причерноморье (Дионис — Сабазий). — СА, 1946, VIII, с. 97—112 и цит. лит.; Т. Иванов. Към култа на Сабазий в Сердикийската област. — Археология, 1961, кн. 4, с. 42 и лит.

⁴ Д. Николов и Х. Буюклиев. Тракийски могили погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, 1967, кн. 1, с. 21. Тук бронзовите съдове бяха увити в кожа.

⁵ Сведението дължа на др. Гергана Цанова, директор на Градския музей в Казанлък, за което ѝ изказвам благодарност.

⁶ Б. Дякович. Тракийска гробница при Пловдив и некрополът на древния град. — МСБ, XXII—XXIII, с. 32.

⁷ Д. Николов и Х. Буюклиев. Нови тракийски могили погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, 1967, кн. 3, с. 21, обр. 28 б.

⁸ Д. Цончев. Материали за археологическата карта на България. — ГПНМ, II, 1950, с. 268—269, обр. 56. За дръжки с аналогични изображения вж. още Г. Табакова-Цанова и Л. Гетов. Могили погребения от с. Тулово, Старозагорско. — Археология, 1969, кн. 4, с. 32, обр. 9; ИАИ, I, 1921—22, с. 250, обр. 153 (с неизвестно местонахождение). Дръжки с подобна украса са известни още от Панония (A. Radnoti. Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. — Disertationes Pannonicae, ser. II, 6, Budapest, 1938, tab. LXIII, 8) и Танаис (Д. Б. Шелов. Италийские и западноримские изделия в торговле Танаиса. — Acta archaeologica, XVII, 1965, 1—4, p. 254, fig. 2).

⁹ Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха I—IV в. (кандидатска дисертация). С., 1970, с. 110 и сл. и табл. II 1—8.

¹⁰ Пак там, с. 112.

¹¹ Пак там, с. 72 и цит. лит., където са посочени всички случаи.

¹² Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. — ИАД, IV, 1914, с. 7. и табл. II 5.

Макар и случайни, новооткритите могили погребения от района на Стара Загора представляват принос в проучването на тракийската материална култура — погребалните обичаи и гробните съоръжения в близкия хинтерланд на Августа Траяна.

¹³ Пак там, с. 34, обр. 9.

¹⁴ К. и Х. Шкорпил. Балчик. — ИВАД, V, 1912, с. 55, табл. VII, обр. 1; Е. Бацова. Археологически находки от Сливенско. — Археология, 1960, кн. 2, с. 47, обр. 1а; Л. Огненова. Погребения от некропола на Сердика, открити на ул. „Бенковски“. — В: сб. Сердика. I. 1964, с. 155, обр. 5; Л. Гетов. Тракоримски могили погребения от Казанлъшко. — Археология, 1969, кн. 1, с. 36, обр. 1; Погребални обичаи и гробни съоръжения. . . , № на кат. 454 и табл. XIX.

¹⁵ К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., с. 54, табл. VI, обр. 3; Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения. . . , № на кат. 656 и табл. XVII 4.

¹⁶ Л. Гетов. Тракоримски могили погребения от Казанлъшко, с. 43, обр. 15а; Д. Цончев. Тракийски некропол при с. Поповица. — ГМПО, 1954, с. 218, обр. 3а.

¹⁷ Х. Буюклиев. Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица—Изток“. — Археология, 1962, кн. 1, с. 52, обр. 8 б; Л. Гетов, Трако-римски могили погребения от Казанлъшко, с. 41, обр. 13.

¹⁸ К. Жуглев и Й. Калудова. Към историята на античното селище при Асеновград. — Археология, 1962, кн. 1, с. 41, обр. 14.

¹⁹ Ив. Велков. Нови могили находки. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 28, обр. 29; Д. Николов и Х. Буюклиев. Нови тракийски могили погребения от Чаталка, Старозагорско, с. 18, обр. 17 в.

²⁰ Д. П. Димитров. Могила гробна находка от с. Стралджа, Ямболско. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 390, обр. 141. За подобна бронзова кана с трилистно устие вж. още К. и Х. Шкорпил. Цит. съч., с. 54 и табл. V 4.

²¹ F. Fremersdorf. Spätromische Bronzegefäße aus Köln. — Germania, XII, 1928, p. 173, 175, 176, fig. 2.

²² A. Radnoti. Op. cit., tabl. LI 1.

²³ Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост (Кюстендилско). — ИАД, I, 1910, с. 169, обр. 8; Ив. Велков. Цит. съч., с. 20, обр. 13.

²⁴ Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 387, обр. 137.

²⁵ Д. Николов и Х. Буюклиев. Тракийски могили гробове от Чаталка, Старозагорско, с. 29.

²⁶ M. Bucovaiă. Vase antice de sticlă la Tomis. București, 1968, № на кат. 196 (с монета на Антонин Пий).

²⁷ B. Filarska. Szkła starożytnie. Warszawa, 1952, № на кат. 261 и цит. лит.

²⁸ B. Filarska. Op. cit., № на кат. 64 (края на II в.).

Томбес тумулаире тхраре де енавронс де Стара Загора

H. BUJUKLIEV

(Résumé)

L'article porte sur cinq tombes tumulaires des environs de Stara Zagora (Augusta Trajana) découvertes accidentellement lors de travaux de déblais. Toutes ces sépultures étaient à incinération.

Dans le premier tumulus la sépulture consistait en une tombe de brique enfouie dans la terre ferme et recouverte d'une dalle de pierre (fig. 1). L'incinération avait été faite hors de la sépulture.

Les autres quatre sépultures appartiennent au type dit „fosses à gradins“, ou bien des fosses avec tombe-urne largement répandues dans la période comprise entre le troisième quart du I^{er} s. et le milieu du III^e s. Chez trois d'entre elles la tombe est en maçonnerie de briques et de mortier blanc; la couverture consiste soit en dalles de pierre, soit de grandes briques carrées (fig. 4, 7, 13). Seule fait exception l'urne funéraire de la troisième tombe tumulaire (près du quartier K. Gančev) où la maçonnerie de brique manque (fig. 5) et la couverture avait été en bois.

L'inventaire de la première tombe tumulaire comprenait une amphore en bronze avec un décor figural sur les anses (fig. 2, 3) et une partie d'un balsamaire en verre. La sépulture est datée de la fin du I^{er} ou du début du II^e s.

Dans la seconde tombe on a recueilli des noix carbonisées, des clous en fer et un fragment d'un couteau

en fer. Cette sépulture est datée de la période allant de la fin du I^{er} s. à la fin du II^e s.

L'inventaire funéraire de la troisième tombe consistait en clous de fer, des morceaux d'un balsamaire en verre, une partie d'un couteau en fer et deux monnaies en bronze, l'une probablement de Vespasien et la seconde remontant à la fin du II^e ou au début du III^e s., époque à laquelle selon l'auteur appartient toute la sépulture.

La première tombe du quatrième tumulus a livré une paire de boucles d'oreilles en or (fig. 8), un petit chaudron en bronze (fig. 9), un petit seau en bronze muni d'un couvercle (fig. 10), deux balsamaires en argile (fig. 11), une petite assiette en argile évasée (fig. 12), un miroir en bronze, ainsi qu'un balsamaire en verre qui a fondu au contact du feu. C'est la sépulture d'une femme et elle est datée de la fin du II^e ou de la première moitié du III^e s.

De la seconde tombe du même tumulus on a recueilli une urne en argile (fig. 14), une cruche en bronze à embouchure trilobée (fig. 15), une cruche en bronze à embouchure ronde et une anse haute à décor figural (fig. 16, 17), trois balsamaires en verre (fig. 18), un verre fragmenté et deux strigiles en fer. C'est la sépulture d'un homme, synchrone à la précédente.

Нов митраистичен паметник от Нове

ВЪРБИНКА НАЙДЕНОВА

През 1970 г. при разкопките на южната порта на Нове¹ се откри интересен паметник — голям каменен блок, който е бил вторично използван като строителен елемент в основата на западната кула, фланкираща портата.² Блокът има форма на паралелепипед с размери: вис. 1,28 м, деб. (която е и ширина на релефа) 0,29 м и 0,30 м, шир. 0,60 м. Долната му част е отчупена и липсва (полеви инв. № Р 101/70 w³). На по-тясната му дълга страна е запазен релеф, който според издателя представя в горната половина фигурата на центурион, а в долната — стилизиран растителен орнамент.⁴ Авторът предполага, че това е надгробна плоча, взета от

един от некрополите на града на около 200 м южно от крепостната стена и е използвана при поправката на отбранителната система.

Въпреки че паметникът не е главният обект на публикациите, поради което не е и цялостно интерпретиран, дадено е категорично мнение по два основни въпроса: какво е неговото предназначение (стела) и какво представлява релефът (фигура на центурион). След подробно разглеждане на снимките, дадени в двете първични публикации⁵ (обр. 1), ние си позволяваме да предложим друго тълкуване на релефа.

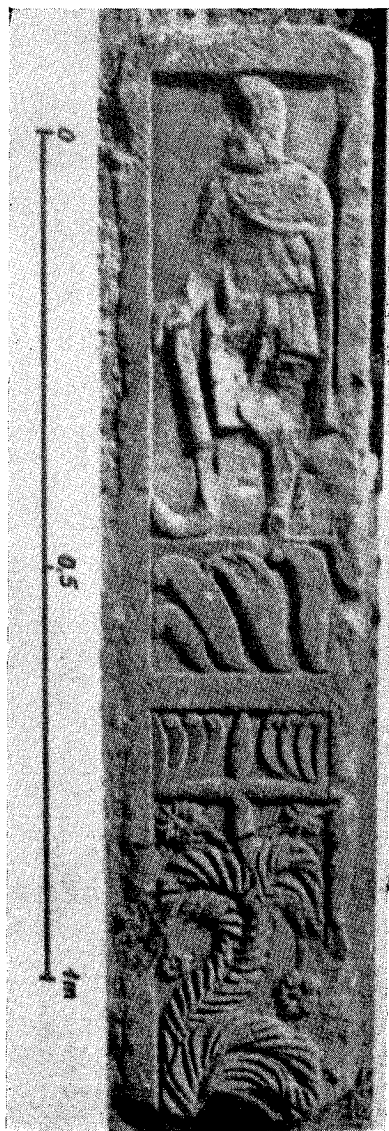
На първо място ще се спрем на определянето му като надгробна плоча. За тази цел трябва да се види каква е архитектурата

на стелата от Северна България през римската епоха. Този въпрос е разгледан в подробности от акад. Д. П. Димитров⁶ и затова ще си позволя да цитирам само няколко реда от труда му: „... Римската плоча се отличава с особено строга тектоника. Нейното лицево разчленение представя архитектурни фасада, формите на която са редуцирани до неузнаваемост и само в строгата тектоника все още може да се открият първичните елементи на гробната едикула.“⁷ Т. е. римската стела от Долна Мизия има строго установена форма, в която всеки елемент има своето определено място. Човешката фигура (цял ръст, бюст), предадена в релеф, обикновено има декоративна роля, а основното и най-важно място е отредено на надписа. Както надписът, така и декорацията независимо от характера ѝ заемат лицевата страна на висока тясна плоча с голям формат.⁸

Спазени ли са тези изисквания при релефа от Нова? Наистина, имаме тесен висок блок, но с голяма дебелина (съотношение 1:2 спрямо ширината), нещо, което не отговаря на пропорциите за подобен род паметници. Второ и още по-голямо несъответствие е, че човешката фигура и растителният елемент противно на известните ни досега надгробни плочи заемат не една от широките страни, а тясната страна на блока. Това тясно поле е разделено на две еднакви половини и въпреки че от долната страна липсва част, ясно се разбира, че там е продължавал растителният орнамент. Не е оставено никакво място за надпис, а, както се изтъкна по-горе, той е основният белег на надгробните плочи. Следователно, по форма, по мястото, на което е разположен релефът (тясната страна на блока), и начина на неговото разпределение, което изключва възможността за надписно поле, разглежданият паметник не може да бъде определен като римска стела.

Да се спрем сега на релефа и неговото съдържание и да видим какви данни дава той.

Според публикацията в горното поле е представен центурион, една от по-нисшите длъжности в римската армия. Затова как е облечен един центурион и какви са неговите отличителни белези, за да може да се идентифицира, има както писмени сведения, така и изображения, и то главно на надгробни плочи.⁹ Официалното облекло на центуриона се състои от: ризница — независимо от типа ѝ, който се променя съответно с епохата; богата туника; наколенници с украса; на



● Обр. 1. Новооткритият митраистичен релеф от Нова. Fig. 1. Le relief de Mithra nouvellement découvert à Novae

краката си носи calcei или caliga; шлем, украсен по средата с напречен гребен, обикновено посребряван; дълго наметало (sagum): къс меч (gladius), който е окачен или с ремък през рамото или на пояса; щит (scutum).

Във функциите на центурионите освен командването на частта, поддържането на дисциплината, провеждането на военните упражнения, грижата за облеклото на войниците, пазенето и поддържането на оръжието е влизало и нанасянето на телесни наказания

в съответните случаи.¹⁰ Последното им задължение символично се е предавало с носенето на лозова пръчка (*vitis*). С нея биели провинените войници и се е считало за унижение, ако наказвали легионера с пръчка от друг дървесен вид, както е можело да се постъпва с войниците от помощните войски.¹¹

На нашия релеф е изобразена права мъжка фигура наляво, като десният крак е кръстосан пред левия. Пуснатата надолу дясна ръка се подпира на опрян на земята *pedum*, а лявата е скрита в гънките на наметалото, което е закопчано на дясното рамо. Мъжът е облечен в къса препасана туника, която образува богати дипли. На главата носи фригийска шапка, чийто връх, както и цялото лице, е отчупен. Релефът е повреден също и в областта на краката, затова не може да се каже как е обута фигурата.

От това описание се вижда, че няма нито един атрибут, който да позволи фигурата да се определи като центурион. Може би единствено *pedum*'ът е бил приет в случая като *vitis* или даже като *virga* — кръглата пръчка, която е характерна като атрибут на ликторите.¹² Трябва обаче веднага да се каже, че главната разлика между тези три вида тояги е, че *pedum*'ът или овчарската гега се отличава от другите по това, че единият му край е винаги извит, което отговаря на функционалното му предназначение. До IV в. пр. н. е. овчарската тояга не е имала специално название, но оттогава насам става атрибут на Пан, сатирите, кентаврите и изобщо на полските божества и гении. Освен при тях *pedum*'ът се явява и като атрибут на Талия — музата на пасторалната поезия, а също така и на Парис и Актеон. Този предмет става съставна част от типичния костюм на овчаря и ловеца.¹³

Освен в изброените по-горе случаи *pedum*'ът се среща и като атрибут на факлоносците в изображенията, свързани с култа на Митра. Техният художествен тип е възникнал от съвременни първообрази. Според позата, в която са застанали — с прави или кръстосани крака, — те могат да се разделят на две основни групи, наречени съответно източна и западна позиции.¹⁴ Западната (с кръстосани крака), какъвто е нашият случай, вероятно е произлязла от художествения тип на *Sompnus-Nupnos*, който също така лесно може да се трансформира в крилат Купидон-Ерос или в скърбящия Атис, който се използва като погребален мотив. При западния тип факлоносците често се изобразяват с овчарска тояга (№ 853, 1014, 1033, 1057,

1119, 1166 и др.), която е характерна и за Атис. При факлоносците от източен тип *pedum*'ът се среща само два пъти (№ 2245 и 2298).¹⁵

От известните досега у нас митраистични паметници факлоносци с *pedum* в лявата ръка, а факел в дясната са представени върху седем релефа (Куртово конаре,¹⁶ Сухиндол,¹⁷ Таваличево,¹⁸ Коньово,¹⁹ Кадин мост,²⁰ Силистра,²¹ Михайловград²²). При два релефа (Нове²³ и Никополис ад Иструм²⁴) през лявото си рамо факлоносците са преметнали тояга, без да може да се каже дали това е *pedum*, а фелът липсва.

При митраистичните паметници от Горна Мизия положението е малко по-друго. Там като изключение се явяват паметници, върху които има заедно *pedum* и факел, докато само с *pedum* има седем случая.²⁵ В релефите от Далмация и Горна Панония *pedum*'ът въобще не се среща. Този мотив е известен и популярен главно в провинциите от източната половина на Балканския полуостров и се среща в Мизия, Тракия и Дакия, като във всички *pedum*'ът е от един и същи тип.²⁶ В рейнските провинции е много рядък и доколкото го има, е едва загатнат.²⁷

И така по отношение на фигурата в горната половина на новонамерения релеф от Нове може да се каже в заключение, че е представен един от спътниците на Митра, облечен в персийски костюм, прав, наляво, с кръстосан десен крак и опрян с дясната ръка на *pedum*.

Факлоносецът е стъпил върху полупалмета, съставена от четири листа. Растителен орнамент е запълнил и пялата долна половина на релефа, като опира плътно до обграждащата го рамка, без да остава празно пространство. По-голямата част от полето е заета от акантова клонка, от която са запазени три извити листа. Над горните се виждат две цветчета с остри листа, а от долната им страна са изобразени две петолистни розети. Както цветчетата, така и розетите са свързани посредством дръжки с акантовата клонка. От съединението на горните акантови листи излиза основата на равностраничен кръст. От краищата на раменете му нагоре започват отвесни издатъци. Пространството, ограничено между тях, е заето от две симетрични полупалмети от по три листа, завити съответно наляво и надясно. При изработката на растителния орнамент на места е използван свредел. Характерна е силната стилизация на елементите и изразената лине-

арност, както и плоскостното третиране на формите. Такова изпълнение на растителната декорация върху надгробните плочи от Северна България се забелязва още през II в. на н. е., като стилизацията продължава да се засилва с течение на времето и взема връх през III в. По същото време, пак върху стелите, е подчертан стремежът към запълване на цялото пространство с орнаменти. Друг типичен белег за тази епоха, който намираме и върху нашия релеф, е смесването на два растителни мотива — в случая розетките и цветчетата са свързани с акантова клонка.²⁸

Появата на растителен орнамент върху релеф, свързан с култа на Митра, не е случайно, чисто декоративно хрумване. Трябва да се отбележи, че напр. палмата е символ на Sol Invictus и че тя се среща и върху други митраистични паметници.²⁹ В нашия случай растителните мотиви имат пряко отношение и към фигурата на дадофора, представен в горната половина на релефа. Изобразен е Каутопатес, т. е. факлоносецът, който държи факела обърнат надолу и символизира залез слънце, смъртта и др. При нас факелът липсва, но вместо него е обърнат надолу *pedum*ът, факт, който го прави изключение в общоизвестната митраистична иконография (обикновено варира положението на факела, докато *pedum*ът е праметнат през лявото рамо). Освен това Каутопатес има отношение към валежите и растителността³⁰ и затова няма нищо чудно, че растителните мотиви в композицията са пряко свързани с митраистичната символика. Тази негова функция е показана по подобен начин и в един релеф от Италия (№ 694), където пак под краката му са изобразени листа, а отляво се вижда предната половина на бик. Растенията и бикът също са използвани като символ на физическия растеж в природата.³¹

След така приведените данни смятаме за безспорно, че новооткритият паметник от Нове се отнася към кръга от релефи, свързани с култа на Митра. Сега остава да се спрем на въпроса, къде е бил поставен и към коя епоха трябва да го отнесем.

Големите размери на релефа сочат, че това изображение по всяка вероятност е стояло в митреум. Отделни изображения на факлоносците както статуарни, така и релефни, са намирани при различни митреуми, което позволява да се определи мястото, на което са били поставяни, когато не са изработени заедно със сцената на тавроктонията. Обикновено това място са били в началото на подиите непо-

средствено до няколкото стъпала, по които се изкачвали на тях мистите.³² В митреума на Палацо Империял в Остия (№ 254) техните статуи са поставени в две специални ниши, направени в средата на челните страни на банкетите.³³ Техни отделни статуи или релефи са намерени в осемнадесет митреума,³⁴ като Каутес е от дясната страна на Митра, а Каутопатес от лявата (когато гледате насреща главната култова фигура). Положението на факлоносците, както и подреждането на различните сцени и символи са пряко свързани с пътя на слънцето и отразяват традиционното различие в ориентацията на небесните тела, което съществува между северните и южните народи.³⁵ В зависимост от това различаваме две основни ориентации в изобразяването на сцените: 1) западна — по посока на часовниковата стрелка. Такова подреждане е спазено напр. върху релефите от Германия, Британия и Галия; 2) източна — обратно на часовниковата стрелка. Такова подреждане е използвано за малките странични сцени при цялостно развита тавроктония в релефите от Средна и Югоизточна Европа.

По отношение на ориентирането на самия митреум също има два варианта. При нормално разположение на светилището ориентирането е източно, т. е. култовият релеф е поставен в западния край, а Митра гледа на изток, откъдето е входът, Каутес е на север, а Каутопатес — на юг. При т. нар. южноиранско ориентиране култовият релеф на Митра е поставен до южната стена и гледа на север, отляво (на запад) е Каутопатес, отдясно (на изток) — Каутес, т. е. мястото, което заемат факлоносците, е обратно на това от първата източна група.³⁶

На нашия паметник е изобразен Каутопатес, който гледа наляво към Митра, и следователно, за да бъде този дадофор от дясната страна по отношение на култовия релеф, съгласно приведените по-горе примери самото светилище трябва да има южна ориентация. Пандант на новонамерения релеф е Каутес и ако и при него са били спазени същите особености, би трябвало да се очаква, че той ще държи *pedum* нагоре или праметнат през рамо.

От самото светилище засега не са намерени никакви следи, тъй като главната задача на провежданите разкопки е изследването на крепостната стена и нейните съоръжения, поради което все още не е започнало проучването на кварталите около и вън от

укрепителната система. Твърде е вероятно и разрушеният митреум, от който произлиза нашият релеф, да се е намирал в близост до града, а не в неговите очертания.

Въпреки че все още няма абсолютна хронология на укрепителната система на Нове, все пак от данните, получени от българската и полската експедиции, вижда се, че някои важни пунктове, каквато е напр. западната порта, са претърпели няколко последователни разрушения и реконструкции. Първото голямо разрушение при нея полските колеги отнасят към средата на III в.,³⁷ което исторически може да се свърже с нашествието и нападението на готите под командуването на Книва.³⁸ Твърде вероятно е, че именно тогава е пострадала и южната порта, която след това, както и всички разрушени съоръжения на защитната система, е била възстановена. По това време са били използвани и вторично употребени фрагменти, взети от разрушени постройки, в случая от митреума и некропола (вторият преупотребен фрагмент в южната порта е от надгробна плоча). По същия начин са преизползувани елементи от стари постройки и при възстановяването на западната порта.³⁹

Този паметник не е единственият свидетел за разпространението и почитането на Митра в Нове, но засега е първият намерен при редовни

разкопки. Освен него от територията на античния град и неговите околности произлизат още четири паметника, два от които имат и надписи. Епиграфските данни помагат в значителна степен за датирането им. Б. Геров отнася единия⁴⁰ около 100 г. на н. е., а втория малко по-късно — около началото на II в. на н. е.⁴¹ На другите два, от които са запазили само долните десни ъгли, се виждат части от релефни сцени. Единият е фрагмент от оброчна плочка,⁴² а другият е част от по-голям релеф,⁴³ който по всяка вероятност е бил поставен в някой митреум.

Нове е основан като лагер на I италиански легион в I в. на н. е. Край него е възникнало цивилно селище, което е продължило да съществува през цялата античност. Както чрез войската, така и чрез цивилното население, сред което има жители от източен произход,⁴⁴ е засвидетелствувано проникването и почитането на източните култове. По данните, с които разполагаме до този момент, можем да съдим, че митраизмът е проникнал в Нове още в края на I в., като е продължил да има свои адепти и през II и III в. Новият митраистичен паметник от Нове се отнася именно към този последен период (поне засега) и може да се датира от първата половина на III в.

1 Разкопките на южната порта се провеждат от полската археологическа експедиция, която проучва западния сектор на града.

2 St. Parnicki-Pudelko. Recherches archéologiques polonaises de Novae (Bulgarie) en 1970. — *Latomus*, XXX, 4, 1971, p. 1154.

3 Ibidem, p. 1154—1155.

4 Ibidem, p. 1154—1155; St. Parnicki-Pudelko. Wystawa. Polskie badania archeologiczne w Novae a Bulgarii. Poznań, 1972, p. 34—36.

5 St. Parnicki-Pudelko. Recherches archéologiques, tab. XLIX, fig. 10; Wystawa..., fig. 21.

6 Д. П. Димитров. Надгробните плочи от римско време в Северна България. София, 1942.

7 Пак там, с. 7.

8 Пак там и цит. лит.

9 Dictionnaire des antiquités grecques et latines. III₂. Paris, 1904, p. 1070—1071 и цит. лит., fig. 4420—4423.

10 Ibidem, p. 1055—1056.

11 Ibidem, V, 1919, p. 929.

12 Ibidem, p. 924—925.

13 Ibidem, IV₁, 1918, 368—369.

14 L. Campbell. Mithraic iconography and ideology. Leiden, 1968, p. 30.

15 Посочените в скобите номера в текста са по M. J. Vermaseren.

16 Ibidem, II, 1960, N. 2338.

17 Ibidem, N. 2266.

18 Ibidem, N. 2244.

19 Ibidem, N. 2245.

20 Ibidem, N. 2246.

21 Ibidem, N. 2274.

22 Ibidem, N. 2237.

23 Ibidem, N. 2267.

24 Ibidem, N. 2264.

25 L. Zotović. Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure. Leiden, 1966, p. 16.

26 Ibidem, p. 16.

27 Ibidem.

28 Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 67.

29 M. J. Vermaseren. Mithra, ce dieu mystérieux. Paris—Bruxelles, 1960, p. 114.

30 Campbell. Op. cit., p. 41.

31 Ibidem, p. 41—42.

32 M. J. Vermaseren. Op. cit., p. 35.

33 Campbell. Op. cit., p. 48 sqq.

34 Ibidem, p. 47—48.

35 Ibidem, p. 77 sqq.

36 Ibidem, p. 30 sqq.

37 St. Parnicki-Pudelko. Recherches archéologiques, p. 1154.

38 Л. Прес и М. Чичикова. Българо-полски разкопки в Нове през 1960 и 1961 г. — *Археология*, V, 1963, кн. 2, с. 59 и сл.

39 St. Parnicki-Pudelko. Op. cit., p. 1154.

40 Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. I. От Август до Хадриан. — ГСУ ФИФ, 45, 1948—1949, с. 49, № 45.

41 Пак там, с. 71, № 10.

42 Vermaseren. CIRM, II, 1960, N. 2270.

43 Ibidem, N. 2267.

44 Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II. От Хадриан до Константин Велики. — ГСУ ФФ, 47, 1951—1952, 48. 1952—1953, с. 98 и сл.

Un nouveau monument dédié à Mithra de Novae

V. NAJDENOVA

(Résumé)

Dans cet article l'auteur examine une plaque avec un relief sur l'une des faces étroites. Cette pièce a été découverte lors des fouilles effectuées à la porte Sud de la forteresse dans le secteur Nord de Novae. La plaque avait été réemployée comme matériau de construction. Le prof. Parnicki (Pologne) dans deux publications antérieures l'a interprétée comme une stèle funéraire d'un centurion.

Après un examen attentif l'auteur propose une autre interprétation. L'analyse des différents éléments montre qu'il ne s'agit pas d'une stèle romaine, car elle ne correspond pas aux traits caractéristiques de ce type de monuments. Ainsi le relief ne porte pas la représentation d'un centurion, la figure d'homme n'ayant aucuns des attributs caractéristiques de cette charge. L'attitude,

le vêtement, le pedum qu'il tient à la main indiquent qu'on y représente l'un des dadophores de la divinité orientale Mithra. L'ornement végétal qui se trouve dans le bas du relief est également en étroite relation avec le culte de Mithra et rattaché au caractère symbolique de Kautopathès.

En se basant sur la manière dont Kautopathès est représenté, l'auteur indique la place que selon lui devait occuper ce relief dans le Mithreum et suppose que le sanctuaire était orienté vers le Sud.

D'après la facture et les particularités de style caractéristiques des autres reliefs de cette époque, celui-ci doit être selon l'auteur daté de la première moitié du III^e s. de n. è.

Сребърни слитъци и съд от Констанций II

ЙОРДАНКА ЮРКОВА

Наскоро в нумизматичната сбирка на Археологическия музей при БАН постъпи интересна находка, състояща се от два сребърни слитъка и един сребърен съд. За съжаление данните за точното място на намирането ѝ и за нейния пълен състав са твърде оскъдни. Единственото, което знаем, е, че тя е била намерена някъде в Северозападна България.¹

И в този вид, в който е дошла при нас, находката се явява от изключителен интерес. Нейното проучване допълня и поставя в нова светлина данните, получени от публикациите на две подобни находки, намерени в нашите земи.

На пръв поглед трите находки — тази от Северозападна България, предмет на настоящото проучване, и тези от Червен бряг² и с. Свирково, Хасковско,³ — са почти еднородни. Те съдържат сребърни слитъци и съдове или само съдове (каквто е случаят с находката от Червен бряг), чиито форма, начин на изработка и украса ги отнасят

към един и същ исторически период. Освен тази твърде очевидна на пръв поглед родственост между находките от Червен бряг и Свирково, Хасковско, съществуват други тесни връзки. Находката от Червен бряг съдържа три сребърни съда, два от които носят медалион на Лициний баша. Те са били направени по случай неговата децения, както това се вижда от надписите, които заобикалят медалионите:

LICINIVS INVICT AVG OB
DIEM X SVORVM.⁴

Находката от с. Свирково е съставена от два сребърни слитъка и три сребърни съда, върху които е гравирани надпис, отнасящ се до същото събитие. При тях надписът гласи:

LICINIVS INVICTVS AVGVSTVS OB DIEM
DECENNALIVM SVORVM.⁵

Така паметниците от двете находки се свързват с едно и също историческо събитие — чествуването на деценията на Лициний баша, което е станало през 317 г.



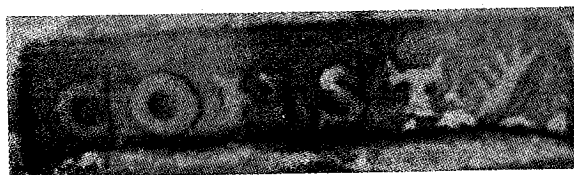
1



2



3



4

Новата находка, близка по време до двете горепосочени, е от друг римски император, както това се вижда от надписа, гравирани върху сребърния съд — един от предметите, от които тя се състои.

I. Сребърният съд с диаметър при устието 24 см и тегло 600 г представлява по форма съвсем проста фиала, украсена с врязани концентрични кръгове. Периферията ѝ е с масивен ръб. Между два от концентричните кръгове е издълбан грижливо следният надпис:

D·N·CONSTANTIVS·PERP·TRIVMF·AVG.

Между началото и края на надписа е представен широк лист. Освен това върху външната страна на фиалата е издълбан с

пунктир (обр. 2) кратък надпис: PII.

Съдът е леко нагънат. На едно място се забелязва напукване по периферияния ръб, а на друго вследствие на подобна повреда отчупване на цяло парче. Съставът на сплавта, от която е направен съдът, е: 96,6% сребро, 0,4% мед, 1,4% цинк и 1,6% желязо (обр. 1).⁶

Освен този сребърен съд находката съдържа и два сребърни слитъка.

II. Първият сребърен слитък е с форма на двойна брадва с дължина 15,6 см и ширина в краищата 5,2 и 5,8 см. Теглото му е 312 г (обр. 5). Върху него с пунктир е издълбан следният надпис:

DOUGERNAISPI.

До надписа е отпечатан медалион с изображението на Виктория, права насреца. Ръцете ѝ са вдигнати и в тях държи по един венец. Изображението е фланкирано от по един трофей (обр. 6). Сплавта, от която е излят слитъкът, показва следния състав: 97,2% сребро, 0,9% мед, 0,8% цинк и 1,1% желязо.

III. Вторият сребърен слитък представлява по форма половин двойна брадва. Не-

- Обр. 1. Сребърна фиала. Fig. 1. Phiale en argent
- Обр. 2. Надпис с пунктир върху външната страна на сребърната фиала. Fig. 2. Inscription pointillée sur l'extérieure de la phiale en argent
- Обр. 3. Сребърен слитък с надпис в щемпел. Fig. 3. Lingot d'argent avec la légende imprimée
- Обр. 4. Надпис в щемпел. Fig. 4. Légende imprimée

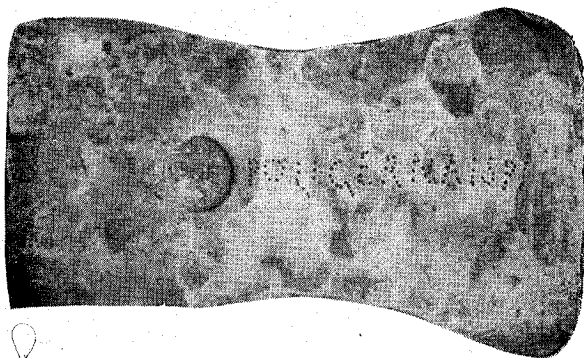
говата дължина е 7 см, а ширината му в краищата е 4,2 см и 6,3 см. Теглото му е 330 г (обр. 3). Върху него се намира щемпел в правоъгълна рамка с размери: дължина 21 мм и ширина 5 мм с надпис CONST и палмово клонче (обр. 4). Всички букви в надписа са главни и извънредно грижливо изработени. Сплавта, от която е излят слитъкът, е със състав: 97,30% сребро, 0,80% мед, 0,40% цинк и 0,90% желязо.

Трите предмета очевидно принадлежат на находка, подобна на тези от Червен бряг и с. Свирково, Хасковско. Името на императора, по чието време те са били изработени, е дадено в пълната му форма върху сребърния съд. Както това се вижда от надписа, гравирани върху него, това е император, който носи името Констанций. Под това име обаче в римската история са известни не един, а четирима владетели. Това са: Констанций I Хлор,⁷ бащата на Константин Велики; Костанций II, третият син на Константин Велики, роден от брака му с Фауста, дъщерята на Максимиан,⁸ Констанций Гал, братовчед на Констанций II, цезар от 351 до 354 г.⁹ и Констанций III, консул в 414, 417 и 420 г. и император на Западната римска империя в 421 г.¹⁰ От списъка на тези четирима владетели отпада почти автоматично името на Констанций Гал, който никога не е носил титлата augustus, спомената изрично в надписа върху фиалата. Той е бил обявен само за цезар, и то за съвсем кратък период от време (351—354 г.).¹¹

Макар и родом от Naissus (античния Ниш), Констанций III като augustus, и то над западната половина на Римската империя, е управлявал съвсем кратко. Управлението му е обхващало само 421 г., обстоятелство, което не ни позволява да идентифицираме неговото име с гравираното върху фиалата.

От останалите двама владетели, които носят името Констанций: Констанций I Хлор и неговия внук Констанций II, по-тясно свързан с Балканския полуостров и с Тракия е бил Констанций II. Цезар от 324 г. заедно със своите братя Констанс и Константин Млади, той получил титлата augustus след смъртта на бащата Константин Велики на 9. IX. 337 г.¹² При втората подялба на империята след убийството на Далмаций Констанций II получил властта над Изтока заедно с Тракия и Константинопол.¹³

Че действително в надписа върху фиалата става дума именно за него, се вижда от обстоятелството, че в Пантикапей —



5



6

• Обр. 5. Сребърен слитък с надпис с пунктир и медалион с изображение на Виктория. Fig. 5. Lingot d'argent avec la légende pointillée et médaillon portant la figure de Victoria

• Обр. 6. Медалион с изображение на Виктория. Fig. 6. Médaillon avec la représentation de Victoria

Южна Русия, са били намерени два подобни сребърни съда, върху които се чете надписът:

D(omini) N(ostri) CONSTANTI AVGVSTI
VOTIS XX.¹⁴

За разлика от нашия съд върху съдовете от Пантикапейската гробница, както при тези от Червен бряг, има медалиони с образа на императора. От надписа, гравирани върху тях, се разбира, че те са били направени по случай чествуването на двадесетгодишнината от възцаряването на Констанций II, т. е. в 343 г.¹⁵

Известно е, че при чествуването на такива кръгли годишнини императорските работилници в столицата или в провинциите са изработвали подобни съдове като дар от императора за негови приятели и помощници. Възможно е и нашият съд да е бил отсечен по повод чествуването на подобно събитие — двадесетгодишнина или тридесетгодишнина от възцаряването на Констанций II (при чествуване на десетгодишни-

ната му, в 333 г., той не е бил още *augustus*, а четиридесет години не е царувал — починал е в 361 г., т. е. през тридесет и осмата година от получаването на цезарската власт).

Още по-вероятно е обаче съдът да е бил изработен по повод на някое друго отличие на императора, получено, след като му е била дадена титлата *augustus* (т. е. след 337 г.). Повод за това предположение ни дава гравираният върху фиалата надпис, който не съдържа общоприетите формули, свързани с чествуването на кръгли годишнини. За разлика от приведените по-горе примери на подобни надписи в конкретно разглеждания случай императорът носи почетното звание: *TRIVMF(ator)*.

От епиграфските паметници и старите автори е известно, че Констанций II *IMP CAESAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVG* е получил следните почетни звания, свързани с успешни военни действия против враговете на империята: *Sarmaticus Maximus I* — 335 г. (преди получаването на титлата *augustus*); *Adiabenicus Maximus* — 338 г.; *Persicus Maximus* — 338—340 г. и *Sarmaticus Maximus II* в 358 г.¹⁶ Последното звание *Sarmaticus Maximus Iterum* е най-тясно свързано със събития, които засягат отбраната на римските провинции в северозападната половина на Балканския полуостров. И действително, през пролетта на 358 г. сарматите заплашили наново Панония и Горна Мизия.¹⁷ След успешните сражения, водени срещу тях, Констанций II се завърнал в Сирмиум, където бил посрещнат с триумф.¹⁸ Най-вероятно е именно това триумфално посрещане на победоносно завърналия се император да е намерило израз и в отсичането на сребърен съд с надпис, в който ясно се прави алюзия за него.

Триумфът на императора, макар и с други художествени средства, е отразен и върху двата сребърни слитъка — част от разглежданата находка. Както вече споменахме по-горе, върху единия от тях в щемпел е представен надписът *CONST*, следван от палмово клонче — символ на победата. Върху другия тази идея е прокарана чрез представяне образа на Виктория с венци в ръце, фланкирана от два трофея. Тези надписи и изображения, в които се проследява ясно една основна идея — ознаменуване триумфа на императора, — свързват в органическо цяло различните предмети от достигналата до нас находка: двата сребърни

слитъка и сребърната фиала с гравирания върху нея надпис.

Между тези предмети има обаче и други връзки, които ни карат да свържем тяхното отсичане не само с едно и също историческо събитие, но и с една и съща работилница. Това са надписите, издълбани с пунктир, които се срещат и върху външната страна на фиалата, и върху един от сребърните слитъци. Надписът върху фиалата (обр. 2) може да бъде разчетен най-правилно като *PII (pondo duo)*. Чрез него е било означено теглото на съда, равно на две либри.

Известно е, че в основата на римската метрология е стояла либратата, равна на 12 унции с тегло 27,288 г. По този начин пресметнато, теоретически теглото на самата либра е било равно на 327,456 г.¹⁹ С други думи, гравираният с пунктир надпис върху външната страна на фиалата има за цел да подсказва, че нейното тегло е равно на две либри.

В действителност обаче разглежданата от нас фиала вместо теоретическото тегло, 654,912 г, което би следвало да отговаря на обозначението две либри — *PII (pondo duo)*, тежи само 600,80 г. От съда обаче липсва цяло парче с ширина по периферния ръб 5 см и дължина по радиуса на съда 6 см, което е отчупено. Неговото приблизително тегло между 20—25 г следва да бъде прибавено към това на фиалата, с което последното нараства 620—625 г. С подобно тегло, 620 и 635 г, са и два от съдовете от Червен бряг.²⁰ При тях, както при разглежданата тука фиала, теглото на либратата е около 310—315 г, т. е. с около 13—15 г по-ниско от споменатото по-горе нейно теоретично тегло. В литературата са известни и други такива отклонения, които засягат теглото на сребърните слитъци, редуцирано също така до 310—317,5 г за една либра.²¹ И най-сетне, такова отклонение показва и теглото на първия сребърен слитък, чието описание дадохме по-горе. То също е 312 г. При него, както при фиалата, теглото е из-

разено чрез надпис в пунктир —

P I I

(*pondo uno*) — равно на 1 либра.

Тези две букви, чрез които е означено теглото, се намират накрая на надписа, пунктиран върху слитъка: *POLIGERNAISPI*. В тази форма надписът съдържа вероятно две

имена, от които първото започва с POLI... и може да е съкращение на Polianus, Polinus или евентуално на Polybius, Polyaenus и др., а второто с GER... за Gerenius или някое друго име. В подобни надписи, гравирани върху слитъци, след личното име MAXIMVS се явява съкращението SIR или SIRMIS, което се обяснява като името на града Sirmium, в който се е намирала работилницата, изготвила слитъците.²² В такъв случай и NAIS трябва да е съкращение от едно име на град. И тогава не е трудно да се установи кой е този град, тъй като има само един античен град, чието име започва така — Naissus. Следователно Nais е съкращение на Nais(s) — locativus или Nais(so) — ablativus от Naissus. С други думи, това съкращение ни показва, че работилницата, в която е бил изработен слитъкът, се е намирала в античния Ниш.

В същата работилница на Наисус са били изработени и останалите два предмета от находката — сребърният слитък и фиалата. Основание за такова твърдение дава тясната връзка между трите предмета, изразена преди всичко във възпроизвеждането на една и съща идея — триумфа на Константин II, както и в представянето по един и същ начин, с пунктир, чрез едни и същи изразни средства, букви, теглото на предметите, изразено в либри.

Така в същност разглежданата находка довежда до първото интересно наблюдение. Тя доказва съществуването в Наисус на работилница за изготвяне на сребърни слитъци и предмети по време на царуването на Константин II. Внимателното проучване на находката дава възможност да се направят и други съществени наблюдения за характера и значението на тази работилница, които от своя страна хвърлят светлина върху точното предназначение на сребърните слитъци и съдове, върху тяхното производство и пр.

В този смисъл интересно е да се спрем по-подробно върху представения върху първия сребърен слитък медалион с образа на Виктория. На пръв поглед по форма, диаметър и иконографски особености на представеното изображение, както и по зрънчевия кръг, който го заобикаля, този медалион наподобява изцяло реверса на римските монети, сечени през IV в. Едно внимателно оглеждане обаче показва, че при него липсват едни от най-характерните елементи на тези монети.

На първо място, това е отсъствието на надписа, който в различна форма и с различно съдържание заобикаля представените върху реверса на монетите изображения. Липсва и съкратената форма, чрез която се представя името на града, в който се е намирала императорската монетарница, отсекла въпросните монети. И най-сетне, въпреки, че изображението на Виктория се явява едно от най-характерните за римското монетосечение през разглеждания тук исторически период, нито един от образите, чрез които тя е представяна върху монетите, не може да се идентифицира с този от медалиона, отпечатан върху сребърния слитък.²³

Всичко това ни подсказва, че тук нямаме случай на подпечатване на сребърния слитък с „монетен образ на тогавашния император или съимператор“,²⁴ а на медалион, който въпреки повърхностните признаци на близост с реверсите на съвременните монетни образци следва да се разглежда като самостоятелен паметник на гравьорското изкуство. Както при монетите неговото отпечатване е станало посредством матрица, чиито външна форма и размери са отговаряли на тези на матриците, чрез които са били отсичани монетите. Разликата между нея и монетните печати (матрици) се изразява само в споменатите по-горе детайли, трудно уловими на пръв поглед от едно неспециализирано око.

Изготвянето на матрицата, така близка до монетните печати, е станало в работилницата на Наисус, производителка на сребърните слитъци и сребърната фиала. Обаче името на Наисус, колкото и да е странно това, не фигурира в листата на императорските монетарници, докато името на Сирмиум е известно и чрез отсечените в него монети, и чрез работилницата, в която са били изработвани сребърните слитъци и съдове.²⁵

Тази констатация неминуемо ни довежда до второто интересно наблюдение. Не е необходимо да свързваме винаги отпечатването на медалиони върху сребърните слитъци и съдове със самия процес на монетосеченето и по-точно с изготвянето на монетни матрици в работилницата на точно определен град, както това е направено по отношение на сребърните съдове с медалиона на Лициний баща, изработени в монетарницата на Сирмиум.²⁶

Медалионът, изучава върху съдовете от Червен бряг, представя случай, аналогичен на нашия. Въпреки външната прилика на

портрета на императора с този, представен върху сечените от него монети, по своя размер — 38 мм²⁷ — и по неспецифичния за монетите надпис, който обгражда изображението, медалионът се отличава от редовните монетни емисии, сечени от Лициний баща. Този факт сам по себе си ни навежда на мисълта, че и тук сме изправени пред една специално направена за случая матрица. Нейната близост с монетните печати се изразява само във възпроизвеждането на един конвенционален образ на владетеля, характерен не само за монетите на Лициний баща, но и за тези на неговите съвременници: Константин I (306—337) и Максимин Даза (305—311).²⁸

При изработване на нарочната матрица за този медалион гравьорът в Сирмиум е следвал само познатия и известен от монетите портрет на владетеля, който той е обкръжил със специален надпис, свързан с чествуването на десетгодишнината от провъзгласяването му за император.

Близостта между медалиона с образа на Лициний баща и този с изображението на Виктория се състои и в това, че и двата са отпечатани посредством специално приготвени за целта матрици. Самият технически процес на отпечатването обаче е протекъл, както изглежда, в двата случая различно.

В отпечатването на медалионите, както и в процеса на монетосеченето, се спазват задължително няколко основни момента: предварително гравирание на матриците; нагорещяване на метала, подлежащ на подпечатване, и най-сетне — поставяне в пряк контакт нагорещения метал с матрицата, върху която се удря силно с чук.

Явно е, че при отпечатване на медалиона с изображението на Виктория целият сребърен слитък е бил предварително нагрят. Поради неговата плътност (4—4,5 мм) това нагряване не е било може би достатъчно и затова и контурите на изображението не са много релефни. По същия начин е бил отпечатан и щемпелът с надписа CONST и палмовото клонче върху втория сребърен слитък от находката. При съдовете от Червен бряг този процес едва ли е минал същия път. Трудно е да си представим целите съдове, подложени на нагряване, а след това на силен удар с чук. Дори и при най-внимателната манипулация върху повърхността на съдовете щяха да се забелязват следи от този начин на процедиране. Затова е по-правилно да приемем, че само ядрото,

от което са били изготвени медалионите, е било нагрято и подложено на подпечатване с матрица, а след това запоено в центъра на съдовете.

Изводът, че производството на сребърните слитъци и съдове не е непременно свързано с монетосеченето, не означава, че трябва да се прави някаква строга диференциация в характера на работилниците, производителки на тези предмети. Чистата проба на сребърната сплав, от която те са изработени, теглото им, основано без изключение на либрата и най-сетне украсата (надписи, медалиони и пр.), свързана с чествуването на забележителни събития от царуването на владетеля, подсказват, че въпросните работилници са обществени или по-скоро държавни. Това се доказва и от надписите, изписани с пунктир върху външната страна на съдовете от Червен бряг, където след името на Флавий Никан следва съкращението MB — разчетено правилно като почетна титла, носена от него — M(agister) B(isellarius) N(ummulariorum).²⁹ С други думи, Флавий Никан, чието име се чете изписано и върху сребърния слитък, намерен край Шабца (Югославия),³⁰ не е бил обикновен частен занаятчия-златар в Сирмиум, а магистър на колегия, който поради някакви особени заслуги е бил удостоен и с почетното кресло bisellium.

Какво е било точно служебното положение на Максим, чието име се чете върху слитъците от Свирково, в работилницата на Сирмиум, ние не знаем. Разчитането на надписа върху първия слитък показва, че той е бил officinator,³¹ което не означава непременно, че той е имал своя частна работилница (officina). Оскъдните данни, с които разполагаме, за организацията на римските монетарници, показват, че званието officinator са носели длъжностни лица, които са ръководели дейността на различните офисини в отделните монетарници.

В конкретния случай, отнасящ се до работилницата на Сирмиум, Максим е бил може би този, който е отговарял за офисината — производителка на сребърни слитъци и съдове. Затова и в споменатия надпис той е наречен f(aber) vas(ularius) — производител на металически съдове.³²

Подобно положение е заемал и неизвестният POLIGER в работилницата на Наисус. Формата на надписа, в който е споменатото името му, ни подсказва, че и той е бил по-скоро свързан с производството

на сребърния слитък, отколкото лицето, за което последният е бил предназначен. Така след името POLIGER, както е при споменатата плочка от Сирмиум, следва съкратената форма на името на града, в който се е намирала работилницата, а след това — означение на теглото на слитъка. Тази форма на надписа, в чието начало отсъствуват буквите OF—съкращение от officinator (officina), ни навежда на мисълта, че изпълняваната от POLI... GER... служба е била по-скоро на probator, отколкото на officinator.

Определянето на работилниците в Наисус и Сирмиум като императорски, а не като частни се доказва и от надписите и медалионите, представени върху сребърните слитъци и съдове. Тяхното съдържание, което се свързва с конкретни тържествени събития — чествуването на кръгли годишнини (каквото е случаят при Лициний баща) или триумф на императора (Констанций II) — не може да бъде разглеждано като лична инициатива на отделен частен занаятчийско-златар.

Определени преди всичко като подаръци за приближени на императора видни пълко-

водци, чуждестранни пратеници, владетели и пр., тези предмети не само увековечават чрез различни художествени средства (фино гравирани надписи, медалиони с портрета на императора, с изображение на Виктория и пр.) съответното събитие, но и служат като мултипликации на съответните монететалони от сребро. Ето защо и тяхното тегло е строго съобразено с теглото на либрата.

Предназначени главно за политически интриги, за даване на чисто сребро във формата на понякога изцяло изработени предмети, сребърните слитъци и съдове се намират рядко до мястото на самата работилница, в която те са били изработени. Такъв е случаят със съдовете от Червен бряг и с публикуваната тук находка от Северозападна България. Те следва да се разглеждат по-скоро като доказателство за близки политически контакти на императорите с римски пълководци, квартирували в нашите земи, или с едри собственици на латифундии, отколкото като свидетелство за търговски връзки между отделните римски провинции на Балканския полуостров.

¹ Находката е била предадена в ДИП „Златарска промишленост“. Сведенията дължа на др. Иван Младенов.

² Л. Огненова. Сребърни съдове от деценията на император Лициний.—ИИАИ, XIX, 1955, с. 232 и сл.

³ Д. Аладжов. Нови находки от деценията на император Лициний. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 47; Т. Иванов. Търговски връзки на Сирмиум с Тракия по време на деценията на император Лициний.—ИИАИ, XXXIII, 1972, с. 225 и сл.

⁴ Л. Огненова. Цит. съч., с. 234.

⁵ Т. Иванов. Цит. съч., с. 233.

⁶ Изследванията на състава на сплавта са направени в рафинерията на ДИП „Златарска промишленост“ — София.

⁷ H. Cohen. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain. VII. Paris, 1888. p. 437.

⁸ RE, IV, I, p. 1043—1044.

⁹ Ibidem, p. 1094.

¹⁰ Ibidem, p. 1099.

¹¹ Ibidem, p. 1094.

¹² R. Cagnat. Cours d'Épigraphie latine. Paris, 1914. p. 243.

¹³ G. Gouau. Chronologie de l'Empire Romaine. Paris, 1891. p. 433.

¹⁴ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949. с. 467.

¹⁵ Пак там, с. 467.

¹⁶ R. Cagnat. Op. cit., p. 243.

¹⁷ Ammian. XVII 12, 1—4; 13—28.

¹⁸ Ibidem, XVII 13, 25, 33; RE, IV, p. 1084; Des-sau, 724.

¹⁹ H. Cohen. Op. cit., p. 439.

²⁰ Л. Огненова. Цит. съч., с. 234—235.

²¹ J. W. Salomonson. Zwei spätromische Geschenck-Silberbaren mit eingestempelten Inschriften in Leiden. — Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 42, 1961, p. 65 sqq.; Т. Иванов. Цит. съч., с. 230—231.

²² Т. Иванов. Цит. съч., с. 226.

²³ H. Cohen. Op. cit.

²⁴ Т. Иванов. Цит. съч., с. 229.

²⁵ Пак там, с. 225—237.

²⁶ Пак там, с. 232—233.

²⁷ Л. Огненова. Цит. съч., с. 233.

²⁸ Пак там, с. 237.

²⁹ Пак там, с. 242.

³⁰ CIL, III 6331.

³¹ Д. Аладжов. Цит. съч., с. 48.

³² Т. Иванов. Цит. съч., с. 227.

Lingots en argent et une phiale en argent de Constance II

J. JURUKOVA

(Résumé)

L'étude porte sur une intéressante trouvaille qui comprend deux lingots en argent et une phiale en argent. Ils complètent et mettent sous une nouvelle lumière les renseignements obtenus par la publication de deux trouvailles similaires dans les terres bulgares.

La facture de ce vase et les lingots sont en relation avec le règne de Constance II (323—361), plus exactement avec le titre honorifique de triumf(ator) qui lui a été descerné et qui apparaît dans l'inscription gravée sur la phiale.

Le triomphe de l'empereur bien que traduit par d'autres procédés artistiques, apparaît aussi sur l'un d'entre eux où dans un cachet se trouve la légende „Const“, suivie d'une branche de palmier — symbole de Victoria; sur le second cette idée est traduite par la figure de Victoria. Ces légendes et ces représentations qui expriment très nettement l'idée fondamentale — le triomphe de l'empereur — relient les différentes pièces de cette trouvaille parvenue jusqu'à nous.

Il y a cependant entre eux aussi d'autres relations qui incitent à rattacher leur frappe non seulement à un même événement historique, mais aussi à un même atelier. Il s'agit des inscriptions pointillées incisées sur l'extérieur de la phiale et sur l'un des lingots: PII et PI, par lesquelles on indiquait leur poids: pondo duo = deux livres et pondo uno = une livre.

Sur l'un des lingots on a rendu au pointillé, en une forme abrégée, le nom de la ville où se trouvait l'atelier qui avait exécuté ce lingot — Naissus (actuellement Niš). La relation très étroite entre ces trois objets a autorisé l'auteur de supposer que dans cet atelier de Naissus on avait exécuté aussi la phiale en argent et le second lingot.

A la faveur de ces observations l'auteur est arrivé à la conclusion qu'il y avait à Naissus un atelier pour la préparation de lingots et d'objets en argent sous le règne de Constance II.

Le médaillon avec la figure de Victoria représenté sur le premier lingot rappelle à première vue, par sa forme, le diamètre et les particularités iconographiques les représentations du revers des monnaies romaines frappées au IV^e s. L'auteur relève que si on les examine avec plus d'attention on constate qu'il y manquent des éléments caractéristiques de ces monnaies, notamment: la légende qui, sous une forme et un contenu différent, entoure les représentations du revers de ces pièces; la forme abrégée qui exprime le nom de la ville où ces monnaies avaient été frappées, etc.

Ce sont donc autant d'indications qui ont incité l'auteur à supposer qu'en l'occurrence il s'agit non pas d'une frappe d'un lingot en argent avec l'effigie de l'empereur ou du co-empereur de ces années, mais d'un médaillon qui, malgré les signes superficiels de parenté avec les revers de monnaies de l'époque doit être considéré comme un monument particulier de l'art de la gravure. Tout comme pour les monnaies sa frappe s'est effectuée au moyen d'une matrice exécutée dans l'atelier de Naissus où l'on produisait les lingots et les phiales en argent. Cependant aussi bizarre que cela paraisse le nom de Naissus ne figure pas dans la liste des ateliers monétaires de l'empereur. Ces constatations ont incité l'auteur à relever un second fait intéressant, notamment qu'il n'est pas indispensable de faire dépendre toujours la frappe des médaillons sur des lingots en argent de la frappe proprement dite des monnaies.

La conclusion suivant laquelle la fabrication de lingots en argent et de vases n'est pas nécessairement rattachée à la frappe des monnaies ne signifie nullement qu'une rigoureuse différenciation dans le caractère des ateliers producteurs de ces pièces s'impose. Le titre net de l'alliage d'argent dont ces objets sont fabriqués, leur poids, fondé sans exception sur la livre, et enfin le décor (légendes, médaillons, etc.) en relation avec la célébration d'événements les plus importants du règne d'un souverain montrent que ces ateliers avaient plutôt un caractère public et même qu'ils appartenaient à l'Etat. Ces objets destinés surtout à être offerts aux proches de l'empereur — généraux, envoyés étrangers, souverains — n'immortalisent pas seulement par divers moyens artistiques ces événements, mais servent aussi comme multiplications des monnaies-étalon d'argent. Aussi est-ce la raison pour laquelle leur poids correspondait rigoureusement à celui de la livre.

Ces lingots et vases en argent, destinés principalement à des intrigues politiques — offrir de l'argent pur, parfois sous forme d'objets de belle apparence — se trouvent rarement près de l'endroit de l'atelier même où ils étaient fabriqués. On doit plutôt les considérer comme des témoignages de contacts politiques intimes entre les empereurs et les chefs militaires romains, qui avaient établi leurs quartiers dans les terres bulgares ou avec les grands propriétaires fonciers que des preuves de relations commerciales entre les différentes provinces romaines de la Péninsule balkanique.

Керамични пещи в чашата на язовир „Виница“ край Преслав

ТОТЮ ТОТЕВ

На 15 км южно от стария Преслав, в живописния Върбишки проход, отляво на Тича (р. Камчия) доскоро се намираше герловското село Виница.¹ В близката и по-далечна околност на с. Виница отдавна са засвидетелствувани много и разнообразни паметници, археологическото проучване на някои от които беше направено във връзка с новостроящия се тук язовир „Виница“.² От проучените паметници, попадащи в чашата на язовира, специален интерес за старобългарската култура представляват църквата, открита по-преди от Ст. Ваклинов,³ каменната ограда

около църквата,⁴ средновековното селище⁵ и неговият некропол⁶. За облика и характера на селището позволяват да се съди по-определено откритите край Тича и край нейния приток Винишка река пещи за керамика, на които ще се спрем в настоящата работа.⁷

На пещите край Винишка река попаднали земекопните машини на строителите преди започване на разкопките, а на тези покрай Тича — във връзка с разкопките на енеолитния некропол. Местата и отчасти границите на пещите в двата сектора бяха установени с допълнителни сондажни траншеи през 1965—1966 г., а цялостното им разчистване и проучване проведохме на следващата година. Броят на откритите пещи е над двадесет (обр. 1, 2). Толкова пещи, групирани

● Обр. 1. Общ изглед на пещите край р. Тича (Камчия). Fig. 1. Vue générale des fours le long de la Tîcha (Kamčija)



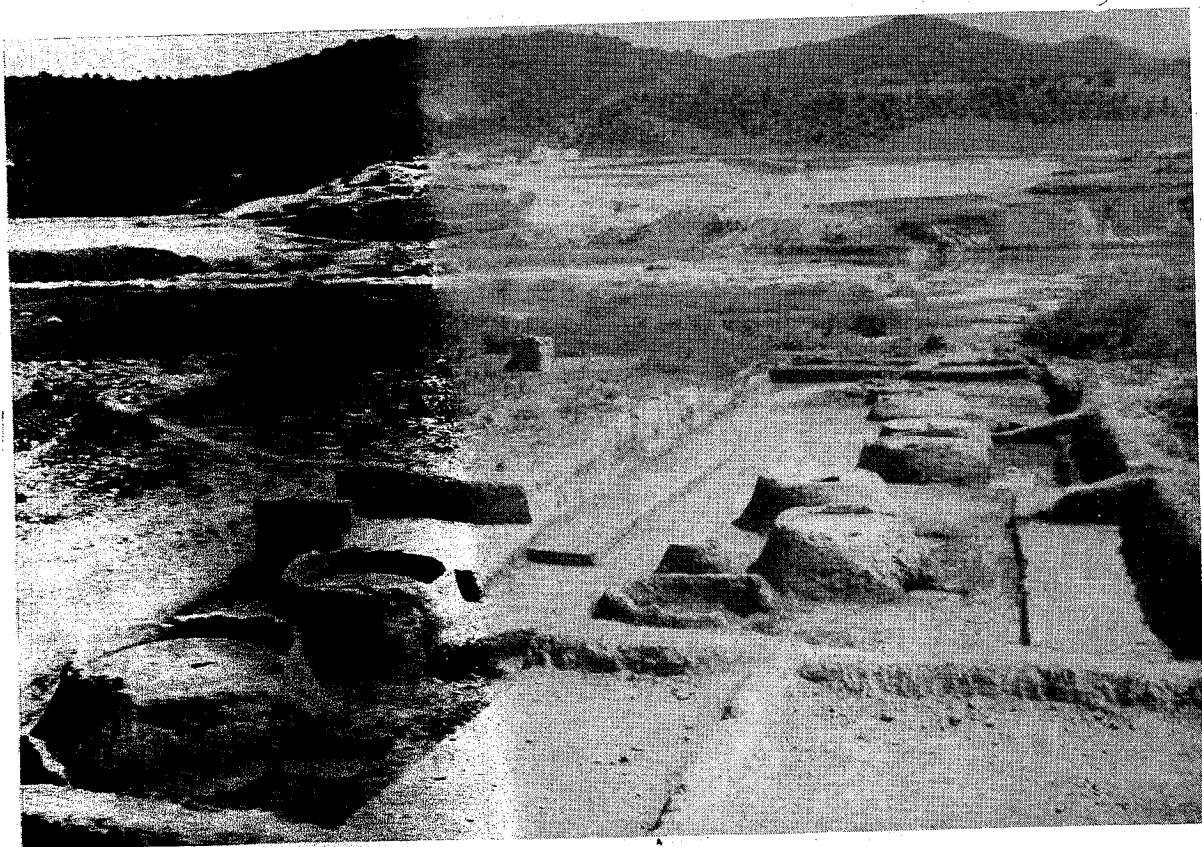
около едно селище, се откриват за първи път у нас. Десет от проучените пещи намерихме почти напълно запазени.

Пещите в единия от секторите се намират на около 200 м югозападно от проученото средновековно селище и са разположени на 30—40 м от водата, върху високия десен бряг на р. Камчия (обр. 1), а тези във втория — на още 300 м в същото направление, върху една тясна с лек наклон на изток тераса, покрай нейния ляв приток Винишка река (обр. 2).

Устройството на откритите пещи край Тича и нейния приток Винишка река е еднакво. Състоят се от една постоянна с кръгла или елипсовидна форма камера, в която се е напалвал огънят. Над нея е била изградена втора, временна камера, която след всяко опалване на керамичния материал е разрушавана при неговото изваждане. Постоянната камера е била издълбавана в глинестия терен с **матък** инструмент (копачка

или тесличка), следи от който могат да се видят във вътрешността на пещите. От високата температура при работата стените на пещите са се опекли на места до остъкляване и са получили червеникавоочерен цвят. Таванът им (дебел 0,30—0,50 м) отгоре е гладко изравнен и излиза на нивото на околния терен. В него са пробити кръгли (диам. 7 до 12 см), а при някои и квадратни (със страна 8 до 14 см) дупки, разположени в един или в два концентрично затворени реда. Дупка има пробита и в средата на тавана. При всяка пещ има оставен отвор за напалване на огън в камерата. Оформянето на дупките върху тавана (скарата) за преминаване на топлия въздух е било правено чрез забиване на дървени колове, следи от които могат да се доловят по пода на някои от пещите. Стените при няколко от откритите пещи се издават с 0,30 до 0,40 м над скарата. Данни за втора постоянна камера не се откриха при нито една от пещите. Пред отвора за огъня се е намирала работната площадка. Последната е била леко вкопана в терена и нейните стени при някои пещи

• Обр. 2. Общ изглед на пещите покрай Винишка река. Fig. 2. Vue générale des fours le long de la Vinica



са облицовани с камъни и измазани с глина. Над пещите с работните площадки е имало леки навеси, покрити с керемиди. Някои от откритите пещи са имали обща работна площадка, което е спомагало тяхното обслужване да се прави от малко хора.

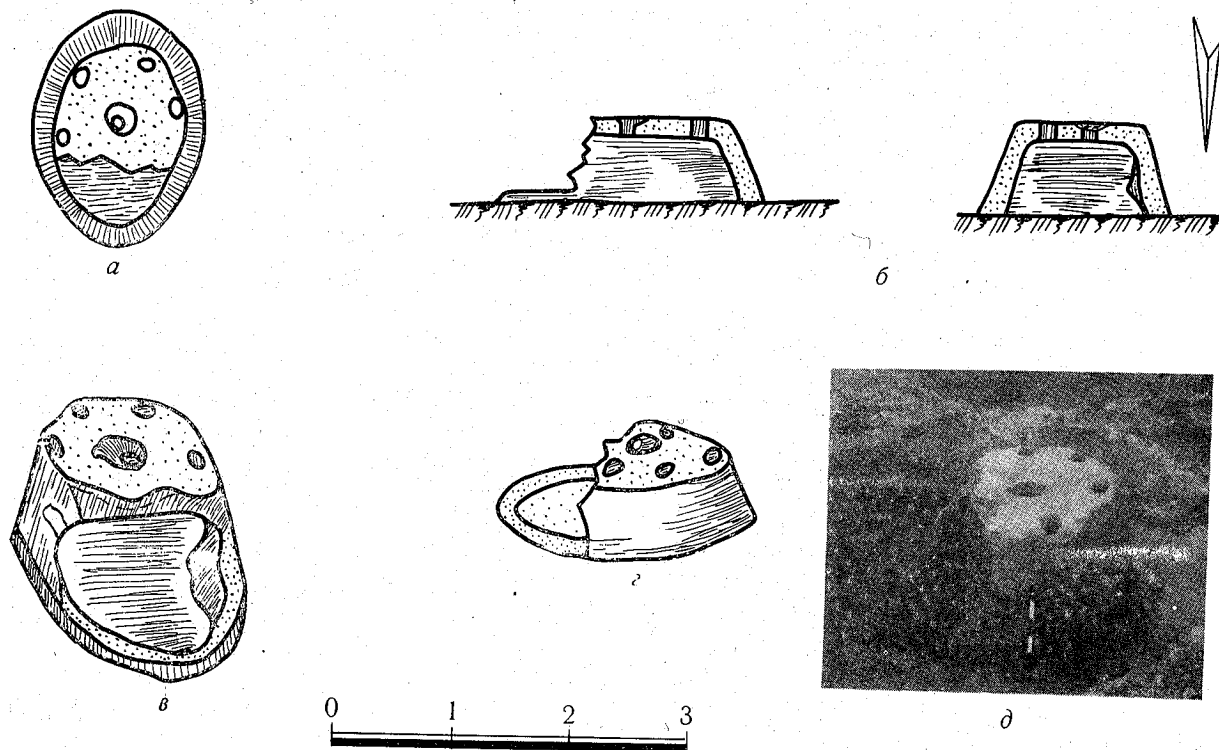
По своите размери откритите керамични пещи се разделят на малки и големи. Първите са били предназначени за опалване на глинени съдове, а вторите за строителна керамика (тухли, керемиди, водопроводни тръби). От проучените в двата сектора общо 21 пещи само 6 са с малки размери. Превесът на пещите с големи размери определено подсказва, че керамичният център, открит в чашата на язовир „Виница“, е бил свързан главно с производството на строителна керамика.

Пещи за керамични съдове

Шест от проучените пещи в чашата на язовир „Виница“ са били предназначени за опалване на глинени съдове. Всичките са с

• Обр. 3. Пещ №3: а) поглед отгоре; б) разрез; в — д) изгледи (графични и фото). Fig. 3. Four No 3: а) *vu d'en haut*; б) *coupe*; в — д) *vues (dessins et photo)*

една и съща форма и имат приблизително еднакви размери. Четири от тях попадат в сектора край р. Тича и две върху терасата покрай Винишка река. Най-добра представа за пещите от тази група предлага пещ №3, която се откри в непосредствена близост до две от пещите за строителна керамика върху десния бряг на Тича (обр. 1). Тя е стигнала до нас сравнително добре запазена (обр. 3). Нейната камера е с елипсовидна форма и размери 0,90/0,60 м. Неголям къс от скарата и част от стените ѝ с отвора за напалване на огъня намерихме разрушени. Подът на камерата е застлан с три каменни плочи. Дупките в скарата — девет на брой — са кръгли. От тях на място са се запазили само пет, а останалите се откриха върху късове от тавана, които намерихме пропаднали заедно с част от стените пред отвора за огъня. Осем от дупките са били разположени в един концентрично затворен ред покрай стените, а деветата в средата на скарата. При сваляне на насипа над нея и наоколо бяха намерени многобройни късове от старобългарски съдове, които показват, че пещ №3 за разлика от съседните на нея пещи №1 и №2 е била свързана с опалването на глинени съдове.



Пещ № 3 е имала обща работна площадка с пещи № 1 и № 2, в които е била опалвана строителна керамика (обр. 1). Над площадката се е издигал навес, покрит с керемиди. За последния свидетелствуват изсипаните от покрива над 30—40 керемиди източно от пещта. Върху седем от керемидите има вдълбан с пръсти във влажната глина най-често срещаният старобългарски знак — фланкиран с вертикални хасти ипсилон.

За изпичане на съдове са били предназначени още три от откритите тук пещи. Намират се на около 3 м източно от пещ № 1. И трите се откриха много обезличени — само с пода на топлатата си камера. По форма и размери са били еднакви с пещ № 3 и като нея са служели за опалване на съдове. Интересно е да отбележим, че в непосредствена близост до тези три пещи се откри добре запазена пещ за изпичане на хляб и огнище, които със сигурност ще да са били използвани за приготвяване на храна от работниците, обслужващи пещите в комплекса край Тича. Не без основание можем да допуснем, че тук някъде наблизо, в отделно помещение на лека постройка или покрит с керемиди навес, са били инсталирани и грънчарските кръгове за източване на съдовете, които са били опалвани в пещите, заедно с останалите за грънчарския занаят съоръжения, като калници за глината и пр. Греблото на машините при строежа на язовира ни е лишило от възможността да научим повече подробности за произвежданата керамична продукция и да надникнем в бита и работното ежедневие на майсторите грънчари и тухлари.

Глинени съдове са били изпичани и в две от пещите, открити край малката Винашка река — № 4 и № 10 (обр. 2). За първата свидетелствуват само два неголеми къса от напълно разрушените ѝ стени и ясно очертаният под за огъня в камерата. Била е съвсем еднаква с пещите с малки размери край Тича. При разчистването ѝ се откриха много части от старобългарски глинени съдове. Втората пещ (№ 10) се откри в по-добро състояние. Има елипсовидна камера с размери: 0,85/0,60 м. Дупките за преминаване на топлия въздух през скарата са разположени подобно на тези от пещ № 3 край Тича. От тях на място са се запазили само три. Останалите намерихме върху няколко къса от пропадналия върху пода на топлатата камера таван — скарата. За системно опал-

ване на съдова керамика в пещ № 10 говори откритата в близост до нея яма за недоброкачествена и бракувана продукция. От ямата произхождат над 300 фрагмента от старобългарски съдове.

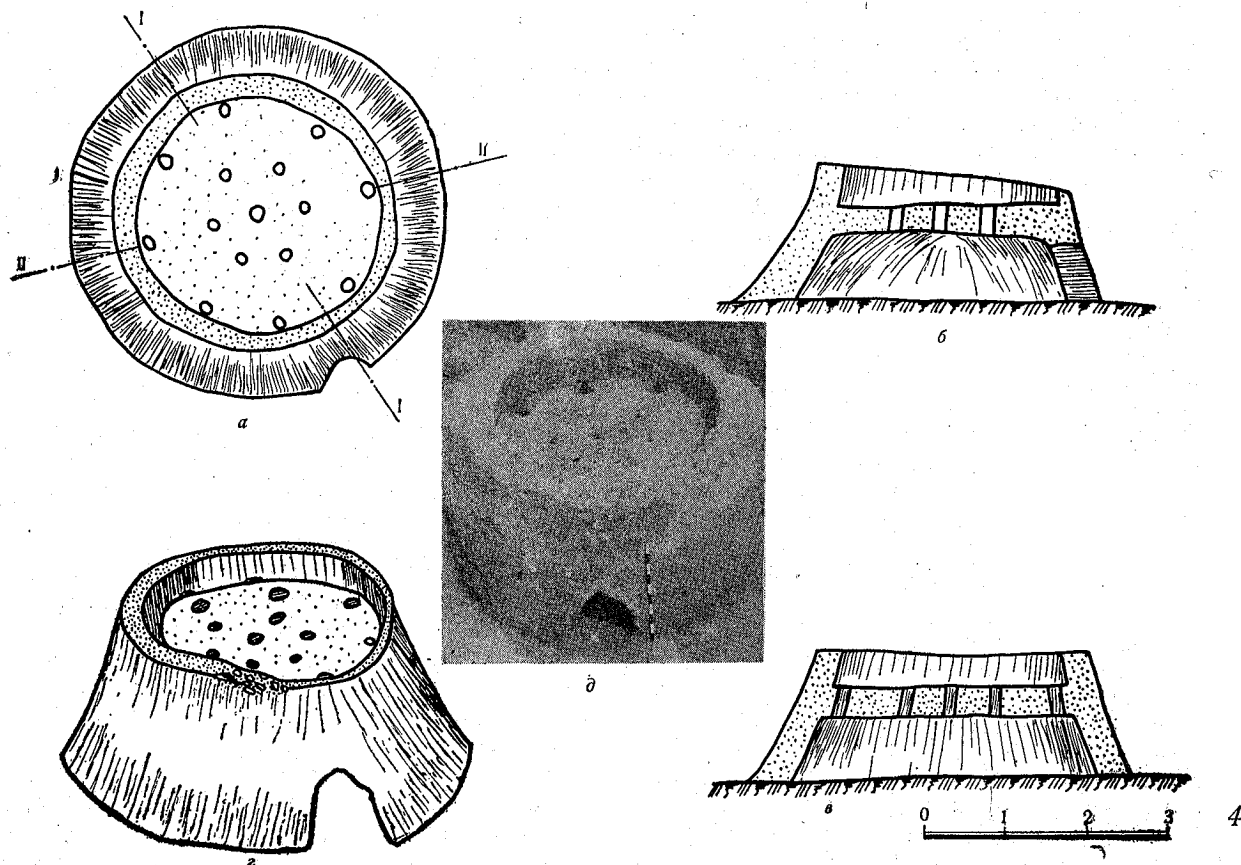
На открития керамичен материал от пещите с малки размери ще задържим вниманието си по-долу, когато се разглежда опалваната в тях продукция.

Пещи за строителна керамика

Вече отбелязахме, че 15 от откритите в чашата на язовир „Виница“ пещи — 2 в сектора край Тича и 13 покрай Винашка река — са били свързани с опалване на строителна керамика (обр. 1, 2). Като се има пред вид общността в устройството, еднаквата форма и приблизително еднаквите размери за по-голямата част от пещите в тази група, смятаме, че за нашата представа за тях ще е достатъчно да задържим вниманието си върху една от пещите. За тази цел избираме пещ № 1 от комплекса край Тича, която е стигнала до нас в отлично състояние (обр. 1 и 4). Тя има почти правилна кръгла камера с размери 2,50 на 2,58 м и е висока 1 м. Отворът ѝ за напалване на огъня е от юго-запад. В горния си край последният е арковидно изрязан (обр. 4). В основата си е широк 0,60 м, а височината му достига 0,70 м. Стените на пещта се издават с 0,40 м над тавана на топлатата камера (скарата). В него са пробити 15 кръгли дупки, разположени концентрично в два затворени реда, като тези от външния ред имат по-голям диаметър (обр. 4). Отворът, поместен в средата на тавана, има размерите на дупките от вътрешния ред. Стените на пещта отвън и отвътре, както и таванът на топлатата камера са се опекли при работата до остъкляване и са добили тъмночервен цвят.

При разчистване на насипа над пещта и около нея бяха намерени голям брой цели и фрагментирани тухли с вдълбани по тях знаци преди изпичането. С по-особената си форма тухлите заслужават специално внимание и на тях ще се спрем, когато говорим за опалваната в пещите продукция. Подобни тухли са били изпичани и в откритата тук голяма пещ № 2 (обр. 1).

Големите пещи край Винашка река са разположени в два реда и отстоят на 15—20 м от водата (обр. 2). Те са съвсем ана-



● Обр. 4. Пещ № 1: а) поглед отгоре; б) разрез I—I; в) разрез II—II; г, д) изгледи (графичен и фото). Fig. 4. Four No 1: а) vu d'en haut; б) coupe I—I; в) coupe II—II; г, д) vues (dessin et photo)

логични на описаната пещ № 1 от комплекса на пещите край Тича. При тяхното разчистване бяха открити над две хиляди цели и фрагментирани керемиди от двата познати типа — широки (tegulae) и тесни (imbrices). Върху голяма част от тях има вдълбани старобългарски знаци. При една от пещите в западния край на терасата, която скреперите на строителите изцяло вдигнали, се откриха и части от водопроводни тръби.

Процесът на опалването в пещите е следвал приблизително така: приготвената за изпичане продукция (тухли, керемиди, водопроводни тръби), предварително изсушена, е била нареждана върху скарата (тавана) на топлата камера така, че между нея да може да минава свободно горещият въздух от огъня, запален в пещта. Отгоре нареденият материал е бил внимателно замазван с кал,

като се оставял отвор за изпускане въздуха и дима. Така се е образувала една временно изградена камера, която след опалване на тухлите или на керемидите е била разрушавана при тяхното изваждане. След това пещта е била отново зареждана. Този принцип е намирал приложение у нас и в по-ново време. Описвайки откритите средновековни пещи за строителна керамика в Херсонес, А. Л. Якобсон изтъква, че устройството на постоянна горна камера не е било винаги необходимо.⁸

Като се съди от размерите на откритите при нас пещи, трябва да кажем, че капацитетът на всяка една от тях не е бил голям. Затова пък са били построени една до друга много пещи, групирани в комплекси, които са работели едновременно и непрекъснато. Близкото им разположение е позволявало да бъдат обслужвани от малко работници.

Откритите в чашата на язовир „Внища“ пещи по своето устройство са съвсем еднакви с пещите на средновековното тухларско селище край с. Кралево, Търговишко,⁹ с една

от пешите, открити по пътя за Патлейна в Преслав,¹⁰ с откритата неотдавна пещ за старобългарска съдова керамика при с. Хотница, Великотърновско,¹¹ с още необнародваната пещ от средновековното селище при с. Овчарово, Търговишки окръг,¹² с пешите в Нитра-Лупка,¹³ в Словакия, и др. Аналогите, които посочихме, се отнасят за всички открити от нас пещи — тези за глинени съдове и тези за строителна керамика, тъй като освен в размерите, както това вече посочихме, други различия между тях не съществуват.

При решаване на въпроса за датата на пешите в чашата на язовир „Виница“ сме улеснени да съдим от обстоятелството, че те са тясно свързани със сравнително добре проучени около тях паметници, като средновековното селище, съществувало през VII—XII в.,¹⁴ старобългарския некропол от IX—X в.,¹⁵ защитената с каменна ограда църква¹⁶ от X в. и др. Хронологически откритите пещи край Тича и Винишка река се свързват със старобългарския период (IX—X в.) от живота на проученото в близост до тях средновековно селище. Тази дата за тях намира сигурна опора и в открития при разкопките на пешите многоброен керамичен материал.

Керамична продукция

Намерените в насипа над пешите и около тях материали позволяват да се съди за изпичаната в тях керамична продукция. Обстоятелството, че в голямата си част тези стигнали до нас материали се явяват изхвърлена и нередовна (бракувана) продукция вследствие на неудачи при опалването (неизпечена, деформирана и пр.), съвсем ясно свидетелствува за едно системно и масово керамично производство.

Превесът на големите пещи определено говори, че керамичният център, открит в чашата на язовир „Виница“, е бил свързан преди всичко с производство на строителна керамика. Докато изпичането на керамични съдове е било предназначено за нуждите на населението в проученото тук старобългарско селище, то приготвяването и опалването на строителна керамика (керемиди, тухли, водопроводни тръби) е било свързано със строителството в някой голям градски център, какъвто по това време се явява Преслав.

Най-много части от глинени съдове постъпиха от разчистването на пещ № 3 край р. Тича и от пещ № 10 покрай Винишка река. Особено важен за грънчарското производство материал беше предоставен от ямата за бракувана продукция, която се откри северно от пещ № 10.

Намереният материал от съдове е фрагментиран. Цял съд не беше открит. Почти всички фрагменти принадлежат на първата група старобългарска керамика, един от характерните белези на която се явява врязаната украса от хоризонтални и вълнообразни линии (обр. 5 з, д, е). Керамиката от втората група — сива, гладка и с излъскана украса — е представена само от няколко къса, които се откриха в ямата за брак. От пещ № 3 постъпиха и няколко фрагмента от покрити със зелена и светлокафява глеч стомни.

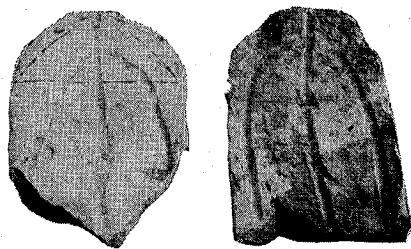
Преобладаваща форма се явява грънето без дръжка, с къса шийка и издадено навън венче на устието. Дъната в повечето случаи са с посипка от пясък. Върху някои дъна личат следи от релефни знаци. Нанесената по стените на съдовете украса се състои от врязани хоризонтални и вълнообразни линии — единични и на снопове. Наблюдава се и украса от малки ямички.

Картината на опалваната в пешите керамика се допълва и от керамичния материал, намерен при разкопките на средновековното селище,¹⁷ в насипа над гробните ями на некропола,¹⁸ при разчистването на каменната ограда около църквата,¹⁹ който попада в сигурните граници на IX—X в. и е масово за свидетелствуван от археологическите проучвания в Плиска, Мадара, Преслав и останалите старобългарски средища.

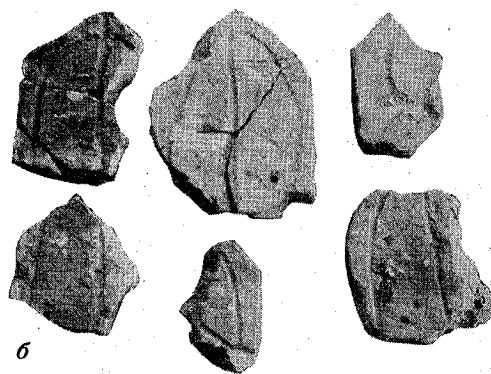
Строителна керамика

Тухли

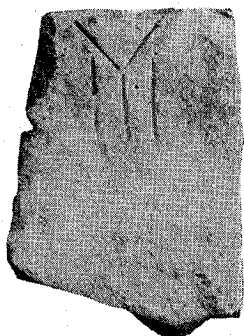
От насипа над двете големи пещи край Тича постъпиха близо 200 цели и фрагментирани тухли. Всички носят белезите на изхвърлена поради недостатъчно опалване продукция. Те не са от добре познатите с правоъгълна или квадратна форма тухли, а такива с по-специално предназначение (обр. 5 а, б). Откри се само една правоъгълна тухла с врязан фланкиран с хасты ипсилон (обр. 5 в). Всички останали са формувани от сравнително добре пречистена местна глина, която



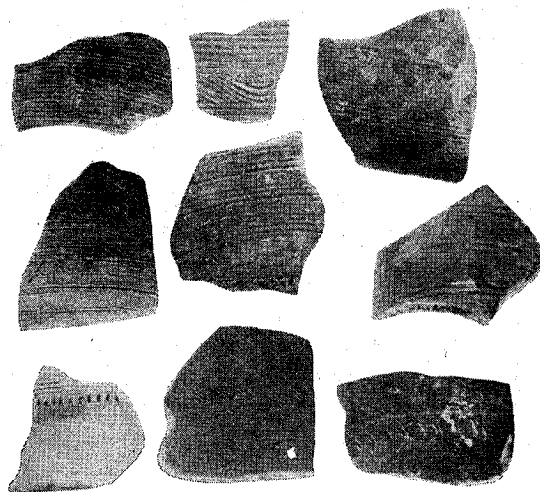
a



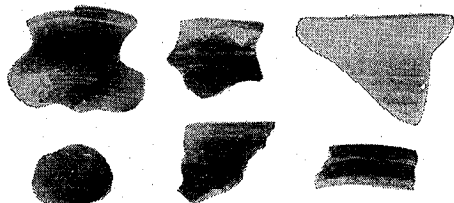
b



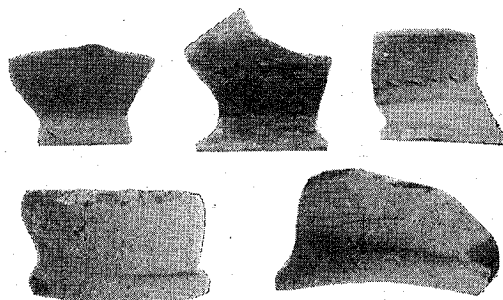
c



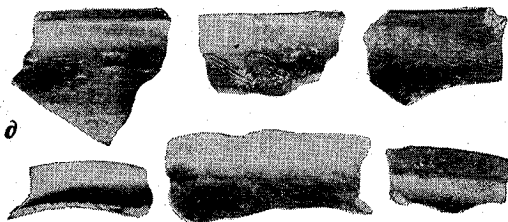
d



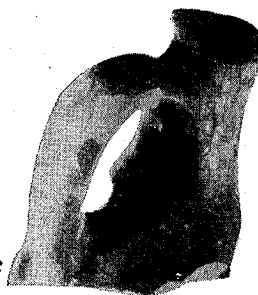
e



f



g



h

след опалването е добила жълт цвят. По форма се разделят на две групи (обр. 5 а, б). Тухлите от двата вида имат еднакви размери — 0,30/0,25 м — и носят един и същ знак, вдълбан с пръсти във влажната глина. Първите са правоъгълни тухли, на които едната от късите страни е издадена под ъгъл навън. Върху лицевата им страна, там където е представен знакът, има пробити две неголеми дупки, които не излизат от другата страна (обр. 5 б). На втория вид тухли едната къса страна се издава като полукръг навън и не са снабдени с дупки. Върху лицето на издадената им полукръгла част са врязани с острие две прави линии, които се пресичат под ъгъл така, както се издават под ъгъл тесните страни на първия тип тухли (обр. 5 а).

И двата вида тухли са намерени при разкопките на откритата тук от Ст. Ваклинов църква.²⁰ Съвсем същите тухли са известни и от манастирската църква в Патлейна.²¹ Предназначението на този вид тухли не е съвсем ясно. Според Ваклинов е възможно те да са били употребени в корнизата на разкритата от него църква. В някои от староруските центрове такива тухли са служели за изграждане на полуколонки и отвесни торуси по пиластрите на църковните и монументалните граждански постройки.²²

Керемиди

В насипа над големите пещи покрай Виношка река бяха открити огромно количество цели и фрагментирани керемиди от двата познати типа: широки, слабо извити (tegulae) и тесни, силно извити (imbrices). Изработени са от местна добре пречистена глина, която след опалването е получила кремавожълт цвят. Преобладава броят на широките слабо извити tegulae, които имат размери 0,56/0,36 и 0,50/0,36 м, при дебелина 2,5 см. Размерите на силно извитите imbrices са 0,58/0,18 м, при дебелина 2,5 см. По вътрешната страна на широките керемиди и по външната на тесните има вдълбани с пръсти или врязани с острие във влажната глина знаци (обр. 6 а—ж).

Нашата представа за керемидите, произведени тук, се допълва от керемидите, на-

мерени при разкопки на църквата²³ и нейната каменна ограда,²⁴ а също така и от екземплярите, които се откриха в редица гробове на некропола.²⁵ Съвсем еднакви на тези керемиди (по цвят на глината, размери и знаци) има открити при разкопките в Преслав. На сходството между знаците и строителните материали от църквата до с. Винаца със знаци и материали от Преслав пръв обръща внимание Ст. Ваклинов.²⁶

Водопроводни тръби

Няколко къса от водопроводни тръби, намерени при една от разрушените пещи край Виношка река, идват да покажат, че тук са били опалвани и водопроводни тръби. Намерените части от тръби са в силно фрагментиран вид и не позволяват да се съди за тяхната форма и размери.

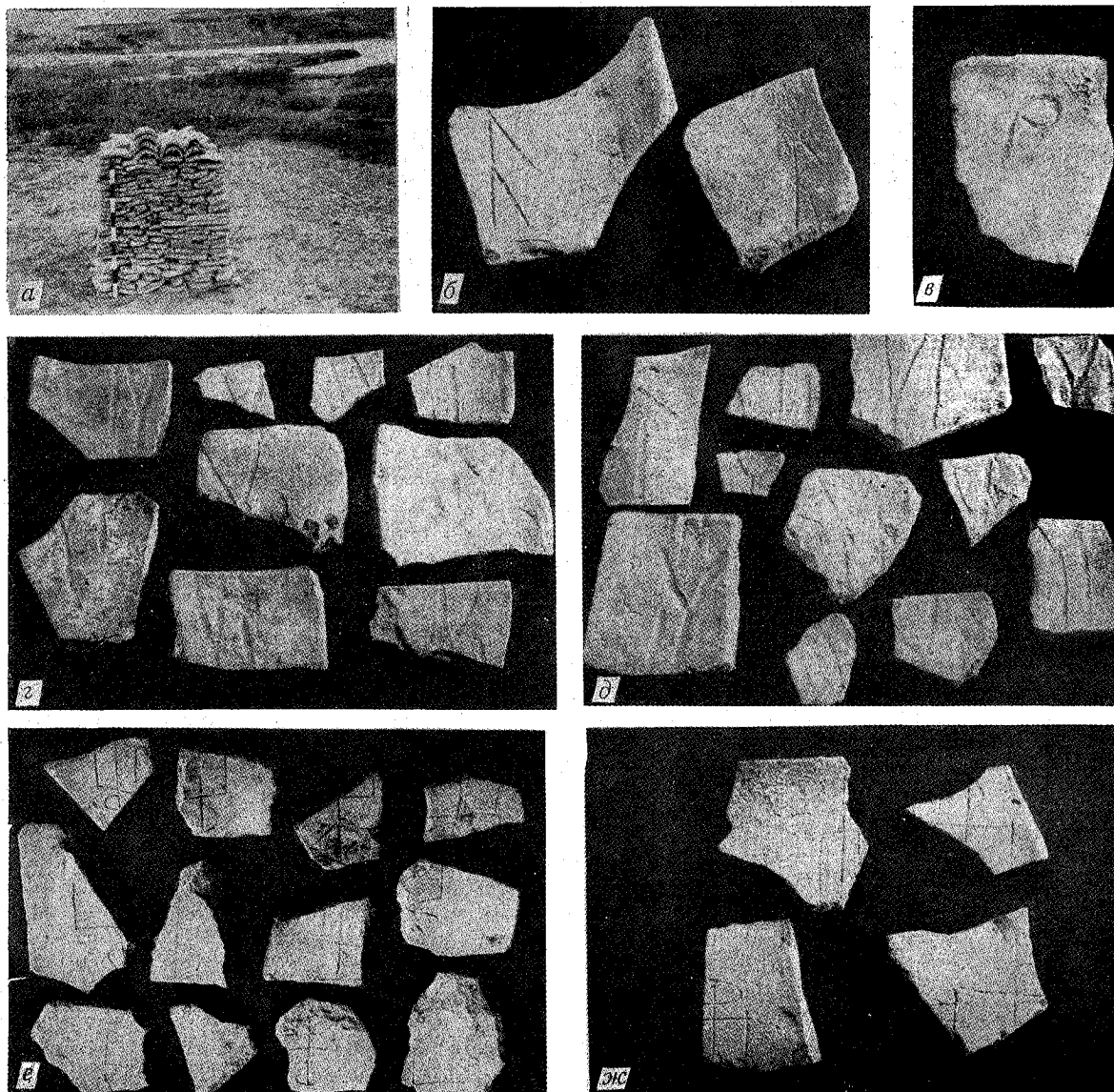
Знаци

Върху много от намерените тухли и керемиди има представени знаци (обр. 5 а—в, 6 б—ж). С цялото си начертание са стигнали малко от представените четири вида знаци. Възстановяването на много от повредените знаци обаче не представлява трудност и тяхното отнасяне към знаците, достигнали с пълните си начертания, е безспорно.

По тухлите от пещи № 1 и № 2 край Тича е вдълбан един и същ знак (обр. 5 а, б), който, както вече посочихме, освен на тухли със същата форма и предназначение от църквата, открита тук, е засвидетелствувал и на тухли от църквата на Патлейнския манастир и върху керемиди от м. — Под Вълкашина в Преслав.²⁷ Върху керемидите от пещите покрай Виношка река са представени масово два знака: фланкиран с вертикални хасти ипсилон (обр. 6 г, д) и знак, напоящ лигатурно съчетание между славянските букви П и Р, в отвесно разположение (обр. 6 е, ж). От разрушените пещи № 13 и № 14 има два къса от керемиди с врязан трети знак (обр. 6 б) и от близкия район на комплекса покрай Виношка река един керемиден къс със знака на обр. 6 в.

Ипсилонът, фланкиран с вертикални хасти, е представен по керемидите посредством вдълбаване с пръсти във влажната глина (обр. 6 г, д). Трябва да подчертаем, че това е един от най-често срещаните старобългарски знаци в Плиска, Мадара, Преслав, Калуж-

● Обр. 5. Керамични материали от пещите: а — в) тухли със знаци; г — ж) старобългарска керамика от пещите. Fig. 5. Matériaux céramiques provenant des fours: а — в) briques à estampilles; г — ж) céramique vieux-bulgare provenant des fours



• Обр. 6. а — ж) керемиди от пещите с вдълбани старобългарски знаци. Fig. 6. а — ж) tuiles provenant des fours avec des estampilles vieux-bulgare

герица, аула на Омуртаг при с. Цар Крум и др. Фланкиран с хасти, го виждаме начертан по каменни блокове, мрамор, глинени съдове, строителна керамика, метални предмети.²⁸

Вторият знак, засвидетелстващ масово по керемидите (обр. 6 е, ж), се разглежда от Ваклинов като лигатурно съчетание между славянските букви П и Р от отвесни надписи.²⁹ Според същия лигатурата е могла да

бъде употребена и като съкращение на име.³⁰ Трябва да кажем обаче, че върху някои керемиди от пещите втората съставка на знака, която пресича начертанието на П, е представена с петлика отдясно на вертикалния ствол, а на други петликът е връзан отляво и трудно може да се поддържа, че се касае за буквата Р, влязла в лигатура с П. Според нас е по-правилно да приемем това начертание за един от многото старобългарски знаци. Примери на този знак засега могат да бъдат посочени само от Преслав.³¹ Огромно число керемиди и тухли с този знак постъпиха на-

последък от разкопки на един обширен ма-
настирски комплекс в северозападната част на
Преслав.³²

Знакът на обр. 6 б, врязан върху двата
керемидени къса, е известен от керемидата, по-
ставена в един от гробовете на открития тук
некропол.³³ Същият се среща врязан и по
керемиди от Гражданска сграда № 2 в Бял
бряг в Преслав.³⁴ Напоследък знакът е за-
свидетелствувал и по мрамор от Дворцовия
център в Преслав.³⁵ Със същото начертание
знак е врязан и на две лъвски фигури —
едната от Плиска,³⁶ другата от аула на
Омуртаг.³⁷

Четвъртият знак (обр. 6 в), представен
само на един керемиден къс, е с начертание
на буквата Р от българската и гръцката
азбука. Този знак е представен и върху ке-
ремида, открита в некропола.³⁸ Старобъл-
гарски букви има врязани и по керемиди от
откритата тук църква.³⁹

За пълнота на знаците, вдълбани по ма-
териалите, опалвани в откритите тук пе-
щи, трябва да бъде привлечен и знаковият
материал, открит при разкопки на църк-

вата,⁴⁰ каменната ограда към нея⁴¹ и не-
кропола.⁴²

Разгледаните накратко материали от пе-
щите в чашата на язовир „Виница“ потвърж-
дават изказаната по-горе за тях дата IX—Xв.
Безспорно е, че те са свързани със старо-
българския период от живота на проученото
тук средновековно селище, основно занятие
на жителите на което е било производст-
вото на строителна керамика. За последното
говорят както големият брой на пешите,
така и данните за едно системно и масово
керамично производство, почерпани при раз-
копките. За къде е била предназначена про-
дукцията на това специализирано тухларско
селище в чашата на язовир „Виница“, не е
трудно да се каже, като се вземе пред вид
неговата близост с Преслав и се държи
сметка за големите строежи, които цар Си-
меон предприел в столицата си. При това
положение е лесно обяснимо и подчертаното
вече сходство между строителните матери-
али от производствения керамичен център,
открит в чашата на язовир „Виница“, и тези,
които се откриват в Преслав.

¹ Изграждането на язовир „Виница“ наложи из-
селването на с. Виница.

² А. Радунчева. Разкопки на селищната мо-
гила Клисиджик при с. Виница, Шуменско. — Археоло-
гия, VIII, 1966, кн. 4, с. 62—68; Разкопки на селищ-
ната могила до с. Виница, Шуменско, през 1966. —
ИБИД, XXVI, 1968, с. 111—121; Цв. Дремсизова-
Нелчинова. Тракийско селище в чашата на язовир
„Виница“, Шуменско. — ИИМШ, IV, 1967, с. 57 и сл.

³ Ст. Станчев. Църквата до с. Виница. — ИАИ,
XVIII, 1952, с. 305 и сл.; St. Bojadziev. L'église
du village Vinica à la lumière de nouvelles données. —
Byzantinobulgarica, II, 1966, с. 241—267.

⁴ Т. Тотев. Археологически проучвания около
църквата до с. Виница. — В: Сб. Материали за архитек-
турата на I и II българска държава (под печат).

⁵ В. Антонова. Средновековно селище в ча-
шата на язовир „Виница“, Шуменско. — ИИМШ, IV,
1967, с. 3—35.

⁶ Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата
на язовир „Виница“. — ИИМШ, IV, 1967, с. 35—57.

⁷ Цялостното и подробно разглеждане на откри-
тите пещи ще бъде дадено в статията на Старобългар-
ски производствен център за строителна керамика в
чашата на язовир „Виница“ в т. VII на Известия на
Окръжния исторически музей, Шумен.

⁸ А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес
(XII—XIV в.). М.—Л., 1950, с. 161.

⁹ Д. Овчаров. Средновековно тухларско се-
лище край с. Краево, Търговишко. — Археология, VI,
1954, кн. 4, с. 26—28.

¹⁰ И. Акралова-Жандова. Принос към проуч-
ването на керамичното производство в Преслав. — ИАИ,
XXII, 1959, с. 223 и сл., обр. 2 и 3.

¹¹ Б. Султов. Новооткрит керамичен център
при с. Хотиница от римската и старобългарската епоха. —
Археология, XI, 1969, кн. 4, с. 14, обр. 13 и 14.

¹² Сведенията за тази пещ дължим на К. Констан-
тинов от ОИМ, Търговище.

¹³ B. Chropovsky. K vývoju slovanského
hrobišarstva. — Slovensky narodopis, XIII, 4, 1965, fig.
1, 2, 3.

¹⁴ В. Антонова. Цит. съч., с. 23 и сл.

¹⁵ Т. Тотев. Старобългарският некропол в ча-
шата на язовир „Виница“... с. 35 и сл.

¹⁶ Т. Тотев. Археологически проучвания около
църквата до с. Виница (под печат).

¹⁷ В. Антонова. Цит. съч., табл. I и II.

¹⁸ Т. Тотев. Старобългарският некропол...
обр. 3.

¹⁹ Т. Тотев. Археологически проучвания около
църквата... обр. 8.

²⁰ Ст. Станчев. Цит. съч., обр. 310.

²¹ Пак там, обр. 311.

²² Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова. — МИА
СССР, 11, 1949, с. 70, обр. 33.

²³ Ст. Станчев. Цит. съч., обр. 307 и 309.

²⁴ Т. Тотев. Археологически проучвания около
църквата... обр. 7.

²⁵ Т. Тотев. Старобългарският некропол...
обр. 10.

²⁶ Ст. Станчев. Цит. съч., с. 318.

²⁷ Пак там, обр. 310 и 311; Л. Огненова и
С. Георгиева. Разкопки на манастира Под Въл-
кашина в Преслав. — ИАИ, XX, 1955, обр. 9, 10, 10а—13.

²⁸ За материалите с този знак и различните му на-
чертания вж.: Т. Тотев. Един бронзов медалион със
знаци от Преслав. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 36—
39 и цит. лит.

²⁹ Ст. Станчев. Цит. съч., с. 316 и сл.

³⁰ Пак там.

³¹ К. Шкорпил. Паметници от столица Прес-
лав. — В: Сб. 1000 години България. С., 1930, табл.
XLIII²⁰—21; Г. Джингов. Средновековна стъкларска

работилница в Патлейна. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 49, обр. 36.

³² Разкопките на манастирския комплекс се провеждат под ръководството на н. с. Т. Тотев и не са публикувани.

³³ Т. Тотев. Старобългарският некропол... с. 48, обр. 10в.

³⁴ Н. Ангелов и Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. — ИАИ, XX, 1955, с. 429 и сл., обр. 11.

³⁵ Материалите не са публикувани.

³⁶ Ив. Моллов. Почивания и проучвания в

Плиска през 1930 и 1931 г. — ИАИ, XIV, 1943, обр. 138.

³⁷ В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 151 и сл., обр. 26.

³⁸ Т. Тотев. Старобългарският некропол... обр. 10г.

³⁹ Ст. Станчев. Цит. съч., обр. 30812 и 16.

⁴⁰ Пак там, обр. 3081—16.

⁴¹ Т. Тотев. Археологически проучвания около църквата... обр. 9а—г.

⁴² Т. Тотев. Старобългарският некропол... обр. 10.

Fours à céramique dans le lac de retenue des eaux du barrage „Vinica“ près de Preslav

T. TOTEV

(Résumé)

L'auteur publie quelques fours à céramique découverts dans le lac de retenue des eaux du barrage „Vinica“ près de Preslav (fig. 1 et 2). Les fours sont groupés en deux secteurs — le long de la Tiča (La Kamčija) et de son affluent gauche la Vinica. On y distingue de grands et de petits fours. Les premiers avaient été destinés à passer les vases par le feu et les seconds à la céramique dite de constructions. Le principe constructif de ces fours est identique (fig. 3 et 4).

En se basant sur ses observations l'auteur relève que la principale production massive de ce centre de céramique mis au jour dans le lac de retenue des eaux du barrage „Vinica“ consistait à préparer et à passer par le feu la céramique destinée aux besoins des édifices dans un grand centre urbain comme l'était alors la capitale Preslav toute proche; quant à la cuisson des vases en argile elle n'était destinée qu'aux habitants du site médiéval découvert à cet endroit.

L'auteur mentionne certaines analogies entre ces fours et d'autres de Bulgarie et de l'étranger. Il consi-

dère que ces fours remontent au IX^e—X^e s. Cette datation est établie sur la base de relations avec d'autres monuments découverts à cet endroit de l'époque vieux bulgare, tels que: le site médiéval bulgare, qui y existait au VII—XII^e s., la nécropole vieux-bulgare du IX—X^e s., l'église avec sa clôture en pierre du X^e s., mais aussi sur la foi de l'abondant matériel archéologique très divers recueilli au cours des fouilles.

Selon l'auteur ces fours permettent d'avoir une idée plus précise des occupations de la population d'un site vieux-bulgare près de Preslav. A son avis les habitants de cette agglomération de potiers exerçaient le métier de potier et produisaient en masse de la céramique à construction destinée aux grands travaux entrepris par le roi Simeon dans sa capitale. A la lumière de ces constatations faites par l'auteur on peut facilement s'expliquer la similitude relevée entre le matériau de construction (couleur de l'argile, dimensions et marques des tuiles) provenant des fours, et le matériel archéologique livré par les fouilles de Preslav.

ЛЮБКА БОБЧЕВА. АРХЕОЛОГИЧЕСКА КАРТА
НА ТОЛБУХИНСКИ ОКРЪГ. С., Ссфия-прес, 1973
80 с. + 91 ил.

Античната и средновековната история на Южна Добруджа е слабо проучена. С изключение на някои трудове, в които се разглеждат политическият и демографският характер на областта, особеностите в развитието на материалната култура на местното население през средновековието, не е направено почти нищо. Едва през последните години на територията на Южна Добруджа бяха предприети на широк фронт археологически проучвания, резултатите от които ще съдействуват за изясняването на редица спорни въпроси. Целта на тези разкопки е да се извърши цялостно проучване на политическата история и материалната култура на Добруджа от дълбока древност до античността и средновековието. Резултатите от досегашните проучвания и находки са намерили място в наскоро излязлата от печат книга „Археологическа карта на Толбухински окръг“ на Л. Бобчева. Тази книга е навременна, защото може да бъде характеризирана като компendium на археологическите паметници на част от територията на Добруджа. Авторката в началото на предговора отбелязва: „С този труд се продължава хубавата традиция, започната у нас още през 1944 година, когато се слага началото за създаване на цялостна и пълна археологическа карта на България“ (с. 5). Разбира се, веднага сме задължени да споменем, че издания от подобен род, каквото е „Археологическа карта на Толбухински окръг“, остаряват още в момента, когато се предават за печат.

Книгата се състои от предговор, две части, резюме на руски, френски и немски език и е богато илюстрирана с 91 снимки. Предговорът (с. 5—7) осведомява читателя за задачата, която си поставя настоящата книга: да направи достъпни паметниците на културата главно от римската и българската епоха. Това според Л. Бобчева се дължи на факта, че праисторическата, елинистическата епоха и гръцката колонизация досега не са изследвани. Целесъобразна е и бележката, че по-голямата част от материалите са дело на случайни открития, без да е провеждана системна полева работа.

В първата част „Приносът на археологическите изследвания за историята на Толбухински окръг“ (с. 7—18) наред с географската характеристика на района се посочват и най-ранните проучвания, дело на пионерите на българската археология братята К. и Х. Шкорпил. Авторката прави цялостен преглед на историческата съдба, която има този край от най-дълбока древност до покоряването на Добруджа в края на XIV в. от османските турци. Посочва се приносът, който имат някои наши изтъкнати историци за изследването на Добруджа, като П. Мутафчиев, В. Добруски, К. Иречек и др. На с. 8 авторката с основание отбелязва, че едва след 9. IX. 1944 г. се слага началото на системни археологически проучвания. Заслуга в

това отношение имат проф. Станчо Ваклинов, ръководител на няколкогодишните проучвания при с. Кладенци, групата на Археологическия музей, Варна, а от 1965 г. и колективите при нос Калиакра.

Известно е, че носители на бронзовата епоха в нашите земи са траките. Но едва ли е правилно да се поддържа твърдението, че в Малка Скития са обитавали само две тракийски племена — гети и кробизи, защото има сведения и за поне още две — тиризи (триси) и троглодити, племе, населявало Долнодунавското крайбрежие. На бронзовата епоха е отделено още място, като са описани два антропоморфни паметника, намерени — единият при с. Плачи дол и другият при с. Рогачево. Чрез тях и някои други материали се стига до логичния извод за връзката на местното население и сходните черти, които то има с населението от южноруските степи (с. 9). Съвсем неоснователно на с. 10 се изказва съжаление от незаинтересоваността, която се проявява към изследването на тракийските могили, защото голяма част от тях се намира в орни площи и е обречена на унищожение.

Нов момент в развитието на Добруджа се явява гръцката колонизация. Това е особено характерно за крайбрежната зона, където през средата на I хилядолетие пр. н. е. се създават градове като Круни (Дионисопол — Балчик) и Бизоне (Каварна), които се развиват и през следващите епохи — елинистическата и римската. Що се отнася до това, доколко и каква е била гъстотата на населените места, дали броят им е бил по-голям по крайбрежието или във вътрешността, е трудно да се отговори, защото редица поселения от елинистическата епоха не са отбелязани на картата. Пишещият тези редове има възможността преди година-две при оглед на терена при брега на морето да види останки от тази епоха на много места, при това на територия по на 5—6 км източно и западно от Балчик.

На с. 13 читателят може да се запознае с последните изследвания, отнасящи се към римската епоха. Тук намират място откритията в Толбухин и на нос Калиакра. Поради липсата на импортни материали поне засега не може да се говори за никакъв по-интензивен живот във вътрешността. Не са били малко обаче и изключенията, защото, както ни се съобщава на с. 14, при с. Красен е открит изключително интересен паметник на изкуството — ръка от слонова кост, държаща орехова черупка, в която има миниатюрен образ на Тракийския конник. По-подробно, поне колкото позволява мястото, е изяснена историческата съдба на император Максимин Тракс (235—238 г.). Не е било необходимо да се отдели почти цяла страница на събития, с които читателят може да се запознае от по-компетентни изследвания.

Значително по-обширно е описанието на българското средновековие, което говори положително за труда. Както трако-римските поселения, така и средновековните български селища са били разположени по край суходолията, на естествено укрепени места (с. 15). Но поне досега типични поселения за най-ранния пе-

риод на българската държава с изключение на това при с. Кладенци няма. Схващането на авторката, че Добруджа е погранична област (с. 15—16), буди недоумение, особено когато това се отнася за периода на Първото българско царство. Същото твърдение срещаме и по-нататък в изложението, където се споменава следното: „И така материалите за археологическата карта дават основание да приемем, че днешният Толбухински окръг през периода на Първата българска държава е бил добре населен и укрепен пограничен район.“ Според нас плътната населеност и добрата защитеност на областта не са достатъчен аргумент за това, че тя е била и погранична, защото не са малко примерите у нас за други райони още по-сильно укрепени и населени, но които никога не са били погранични. Пък и от кого е трябвало тя да защитава Средновековна България, когато териториите отвъд Дунав също са били български?

По-значително място и внимание е отделено на материалната култура в Добруджа за периода XIII—XIV в. Това е напълно естествено главно поради факта, че за тази епоха има и повече писмени извори, и повече археологически изследвания. Поради това и авторката започва разглеждането на въпросния абзац от времето на Иван Асен II, цитирайки Дубровнишката грамота, в която се споменава между другите области и Карвунската хора. Но дали областта е взела названието си от името на столицата Карвуна или така е била известна от по-ранни времена, е все още трудно да се отговори. При това доскоро имаше мнения, че това е днешният Балчик, а днес по този спорен проблем възниква ново становище, че градът Карвуна е заемал нос Чаракман край Каварна. Действително и при двата града има значителни останки от епохата на Второто българско царство, но това не означава, че се отнася до място и терен, на който може да се побере цяла една столица, било даже и през средновековието.

Що се отнася до Калиакра, която през гореспомнатия период е била силно укрепена, тук нещата не са толкова несигурни, защото последните археологически материали все по-добре доказват правото ѝ на столица на деспот Добротица и неговия син Иванко. Многобройният материал от всякакъв вид неоспоримо доказва, че силната крепост е играла важна роля в съдбата на източните български земи в навечерието на османското нашествие. В края на XIV в. тя се споменава като столица на една от трите Българии с името Калаперка у Йохан Шилбергер.

Втората част, фактически основната, обхваща 50 с. текстов материал, в който конспективно и сбито се разглеждат материалите, намерени повечето случайно на територията на окръга. Дялът съдържа сведения за археологическите материали поселищно от общо 116 населени места в окръга, представени по азбучен ред, като в това число са включени и пет града, които вероятно с изключение на Тервел имат богато историческо наследство. Това се отнася най-вече за градовете Балчик, Каварна и Шабла.

Още в началото на века К. Шкорпил е проучил трикорабна базилика, както той я нарича „базилика от времето на Траян“ при днешното с. Абрит (Аптаат). На това място, както ни се съобщава на с. 19, е извършил разкопки през 1949 г. и Милко Мирчев от Варна. Днес някои румънски и български изследвачи локализируют на това място неизвестния град-крепост Залдана (с. 19). От изложеното в картата обаче не може да се разбере дали тук са намерени материали от българското средновековие и поради това сме склонни да приемем, че крепостта не е била обитавана от славяните и прабългарите.

По-различна е била съдбата на някои други селища, каквото е укрепеното при днешното с. Балик (Сарънеби). От посоченото в текста (с. 21) научаваме за наличието до крепостта на руини и останки от скални жилища и манастири.

Особено място в археологическата карта е отделено на един от най-древните градове у нас — Балчик (Круни-Дионисопол). Но поради това, че книгата е предадена за печат преди около две години, авторката не е имала възможност да спомене за последните археологически проучвания от 1971 и 1972 г. Доскоро не се знаеше почти нищо за съдбата на града през епохата на Първото българско царство, като се изключи единственото сведение за Дионисопол в 787 г. (с. 25). През 1972 г. в резултат на сондажни археологически проучвания пишещият тези редове има възможност да попадне на останките на ранносредновековно укрепено поселение.

Друг важен обект, който също намира място в описанието на селищата, е гр. Каварна. Авторката извества на читателите и предишните имена на града — Бизоне, Карвуна (с. 38), като последното е поставено под въпрос. Докато за съществуването на Бизоне няма никакво съмнение, то за Карвуна, *столицата* (?) (курсив, М. Д.) на Добруджанския деспотат, засега може да се спори и вероятно това е причината името да се постави под въпрос.

Днешна Добруджа е била гъсто населена през епохата на Първото българско царство и това се потвърждава от редица материали, получени през последните години от разкопките при с. Кладенци под ръководството на проф. Ст. Ваклинов, с. Одърци от експедицията начело с проф. Ст. Михайлов и проф. Хензел (ГНР) и при с. Топола (м. Кованлъка) под ръководството на Л. Бобчева. За съжаление материалите не са обнародвани, но и малкото, което е съобщено в книгата, ни осветлява по безспорния български характер на областта.

На с. 66 авторката ни съобщава, че при с. Топола „най-изобилни са материалите от VIII—X век. Сред тях представлява новост за археологическата наука сиво-черната керамика от салтово-маячки тип, с украса от врязан вълнообразен орнамент или прави успоредни линии.“ Подобна е керамиката от с. Кладенци, както за това ни се съобщава на с. 45. Характерната за прабългарите керамика се среща и при гр. Балчик, селата Балик (с. 21), Одърци (с. 51), Батово (с. 21), Бдинци (с. 26), Божурово (с. 28), Валог (с. 28), Василево (с. 30), Великово (с. 31), Вранино (с. 32), Дебрене (с. 34) и другаде. Като се има пред вид, че изброените селища са разпръснати по цялата територия на окръга, няма съмнение, че през периода на Първото българско царство областта е била заселена от компактна маса прабългари и славяни.

Но най-интересен е надписът, намерен при гр. Шабла. Както отбелязва Л. Бобчева, „тук (при Шабла, б. м.) е намерен и един от прабългарските надписи, съдържащ данни за въоръжението на частта, поверена на багаин-багатура и жупана“ (с. 69).

Всичко, казано дотук, категорично ни убеждава в неоспоримия български характер на областта и че тя с основание е наричана люлка на българската държава.

Независимо от направените бележки и отбелязаните пропуски книгата „Археологическа карта на Толбухински окръг“ е важен принос в нашата археологическа литература; тя ще съдействува за популяризирането и истинското оценяване на богатото културно наследство на Южна Добруджа.

МАРИН ДИМИТРОВ

Научна среща на полски и български археолози по палеолита в Краков

На 25. IV. 1973 г. в Археологическия институт при Ягелонския университет в Краков се състоя научна среща между полски и български археолози, на която бяха отчетени резултатите от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир, извършени през 1972 г.¹

От българска страна участие в срещата взеха ст. н. с. Г. И. Георгиев, ръководител на Секция за праистория в Археологическия институт и музей при Българската академия на науките и хоноруван доцент по праистория в Софийския университет, н. с. Н. Джамбазов от същия институт, аспирантът Н. Сираков, който учи в Краковския университет, и К. Койчева, и. д. директорка на Окръжния исторически музей в гр. Габрово, а от полска страна — членовете на научната група, които са взели участие в разкопките в пещерата „Бачо Киро“, както и научният и преподавателски състав на Археологическия институт при университета.

Заседанието се състоя в заседателната зала на Археологическия институт при Ягелонския университет. То беше открито и ръководено от проф. д-р М. Бернхард, специалист по класическа археология.

На срещата бяха прочетени и разисквани следните доклади: н. с. Н. Джамбазов, Проучване на палеолита в българските пещери; Н. Сираков, Палеолитната индустрия в пещерата Бачо Киро (Дряново, Габровски окръг); доц. Я. К. Козлов-

ски, Стратиграфия на Вюрма в Средиземноморската област и проблемът за възрастта на палеолитните индустрии в пещерата Бачо Киро.

Н. с. Н. Джамбазов, научен ръководител на разкопките в пещерата „Бачо Киро“ от българска страна, резюмира в краткия си доклад резултатите от досегашните проучвания на палеолита в българските пещери и посочи задачите на бъдещите проучвания в пещерата „Бачо Киро“.

Българският аспирант по палеолит в Краковския университет Н. Сираков, който е участвувал активно в разкопките, докладва за резултатите от археологическото проучване на пещерата, която съдържа находки главно оръдия на труда от мустерската (среден палеолит) и ориняшката (късен палеолит) епоха. Находките от по-късните епохи са незначителни.

Доцент д-р Я. К. Козловски, директор на Археологическия институт при Ягелонския университет в Краков, ръководител на разкопките от полска страна, запозна в обстоен доклад присъстващите с въпроса за стратиграфията на Вюрма в Средиземноморската област и по-специално в пещерата „Бачо Киро“. Изводите, до които е стигнал доц. Козловски, имат значение за изучаването на палеоклимата и природната среда общо и във връзка с тях за културното развитие през късния палеолит в българските земи.

По докладите бяха зададени въпроси и направени изказвания.

Същия ден след обед в Археологическия институт на Университета в присъствие на членовете на групата, която провежда разкопките в пещерата „Бачо Киро“, се състоя организационно заседание, на което бяха разгледани въпроси за организирането и провеждането на разкопките и проучванията в областта на палеолита в Полша. Специално

внимание беше отделено на разкопките и проучванията в пещерата „Бачо Киро“ и близката ѝ околност. Одобрена беше програмата за проучванията през 1973 г. и следващите години. В разискванията по нея активно участие взеха присъстващите археолози от България.

На 26. IV. 1973 г. българските археолози посетиха Археологическия музей в Краков, където се запознаха с експозицията, фондохранилищата и лабораториите му. Имаха възможност да разгледат и част от съдържанието на гостувалата тук експозиция от оригинални произведения на най-древното месопотамско изкуство. Разгледаха също забележителни архитектурни паметници във Вавел и в старинната част на Краков.

Същия ден в 15 часа в лекционната зала на Археологическия институт при университета прочетох лекция, озаглавена „Старият неолит в българските земи на фона на стария неолит на Балканите“, богато илюстрирана с цветни и чернобели диапозитиви. В доклада бяха разгледани находки от селищната могила при с. Караново, Сливенско, Азмашката селищна могила при Стара Загора, от Казанлък и Чавдар, от Тлачене и Градешница, Врачанско, и от други неолитни и отчасти халколитни селища в нашата страна. Показани и интерпретирани бяха някои от находките, открити напоследък в халколитния некропол в западната индустриална зона на гр. Варна. Докладът беше посрещнат с голям интерес от присъстващите полски археолози, които направиха положителни изказвания по него.

На 27. IV. 1973 г. българските археолози присъстваха на предобедното заседание на IV отчетна археологическа конференция, която филиалът на Института за история на материалната култура при Пол-

¹ За резултатите от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ през 1971 г. срв. Anna Dagnan-Ginter, Boleslaw Ginter, Janusz K. Kozłowski, Nikolai Siraakov. Drianovo, district Gabrovo (Bulgarie). Gisement du Paléolithique moyen et supérieur dans la grotte Băco Kiro.—Recherches archéologiques de 1971. Kraków, 1972, p. 41—47.

ската академия на науките в гр. Краков провеждаше в своята новоуредена археологическа база в Иголомия. Отчиташе се интензивната археологическа дейност на терена, извършена на територията на Краковска област през 1972 г. от археолозите, които работят в научните институти и музеи в Краков. С оглед на нашето пристъпване работата на конференцията започна с отчитането на резултатите от разкопките в пещерата „Бачо Киро“, направено от аспиранта Н. Сираков, които бяха добре оценени. Същият докладва и за други разкопки — на територията на Краковската област. Благодарение на любезността на директора на Института по археология доц. д-р Я. Махник можахме да се запознаем с организацията, фондохранилищата и лабораториите на археологическата база в Иголомия, където са създадени добри условия за научна работа.

Дадена ни беше възможност да разгледаме археологическата база-музей в гр. Нова хута, недалеч от Краков, където в резултат на спасителни разкопки през последните двадесет години е създадена голяма колекция от археологически материали, отнасящи се към различни епохи, главно към неолита и халколита. По пътя от Иголомия до Краков ни бяха посочени местата на важни археологически обекти от

праисторическата епоха, където през последните години са правени разкопки и са получени добри резултати. Разгледахме паметници и от други исторически епохи.

На 28. IV. 1973 г. българската група отпътува за гр. Варшава, където при ценното съдействие на д-р Я. Ковалчик, завеждащ Секция за каменната епоха към Института за история на материалната култура при Полската академия на науките, се запозна с експозицията и лабораториите на Археологическия музей, а също така и със старинната част на града. Този ден отпътувахме за България.

Резюмирайки резултатите от моето краткотрайно пребиваване в социалистическа Полша по покана на Археологическия институт при Краковския университет, считам за необходимо да изтъкна следното:

1. Научната среща за отчитане на резултатите от разкопките в пещерата „Бачо Киро“ при Дряновския манастир, извършени през 1972 г., беше много добре организирана и изигра положителна роля. Прочетените доклади бяха на необходимото научно ниво. Резултатите от разкопките имат важно научно значение за изучаването на палеолита в българските земи и общо на Балканите. Ръководителите на разкопките се съгласиха с моето предложение, че е наложително по спеш-

ност още тази година да се отпечати предварителен научен отчет в българско научно списание за досегашните резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро“, за да станат достойни на българските археолози.

2. Изработената програма за бъдещите разкопки и проучвания в пещерата „Бачо Киро“ и в близките ѝ околности е добре съставена. Тя е съгласувана с Окръжния исторически музей, Габрово, който субсидира разкопките. За изпълнението ѝ е подписан договор между музея в Габрово и Краковския университет.

3. Чрез доклада, който прочетох, направих достойни на археолозите-праисторици в Краков постиженията по изучаването на неолита и халколита в българските земи през последните години.

4. Научната ми командировка в Полша, която изпълних през настоящата година, подобно на онази, която се състоя през 1950 г., беше ползотворна както за моята научна работа, така и за укрепването на българо-полското научно сътрудничество в областта на праисторията. Както е известно, в Полша ще се обучават трима аспиранти по палеолит през следващите години.

Г. И. ГЕОРГИЕВ

Книгопис

I. Общи съчинения

Годишник на Народния археологически музей. — Пловдив, кн. VII, 1971, 171 с.

Рец.: Д. Овчаров. — МПК, 1972, кн. 1, с. 66—67.

Дамьянов, Ст. Документация на разкопките на крепостта при Войвода. — МПК, 1972, кн. 4, с. 39—40.

Разглежда начина на водене на дневници при археологически разкопки.

Дончева-Петкова, Л. XVII национална археологическа конференция. — МПК, кн. 3, с. 74—75.

Етногенезис и културно наследство на българския народ. Сборник. С., БАН, 1971. 160 с.

Рец.: Т. Д. Златковская, Л. Маркова. — Сов. этнография, 1972, кн. 5, с. 165—169.

Захариева, И. Първи международен конгрес по тракология. — ИПр, 1972, кн. 5, с. 145—148.

Известия на българските музеи, I, 1971. 443 с.

Рец.: Д. Овчаров, Ц. Генов, И. Драев. — МПК, 1972, кн. 2, с. 65—68.

Известия на Народния музей — Варна. Варна, 1971, VII, 248 с.

Рец.: З. Гончева, П. Тодоров. — МПК, 1972, кн. 4, с. 68—70.

Китов, Г. Проект за кодова система и перфокарти за археологически обекти, материали и литература. — МПК, 1972, кн. 1, с. 30—36.

Колев, Б. История на изкуството. Второ издание. С., Техника, 1971. 400 с.

Стамов, Ст., Р. Ангелова и др. Архитектурно наследство Болгарии. С., Техника, 1972, 327 с.

Станчева, М. Средновековният Средец — София и римска Сердика. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa 14—18, IX. 1965, IV, 1958, p. 368—375.

Boev, P. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. S., 1972. 272 p.

Търкова — Займова, V. Le premier congrès international de thracologie. (Sofia, 5—10. VII). — Études balkaniques, 1972, 3, p. 129—130.

II. Праистория

Георгиев, Г. VIII международен конгрес по праистория и протоистория. — Археология, 1972, кн. 2, с. 57—59.

Катинчаров, Р. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная България) в 1968 и 1970 гг. — СА, 1972, кн. 1, 242—247.

Мерперт, Н., Е. Черных. Болгаро-советская экспедиция. — Археол. открытия 1971, М., 1972, с. 553—554.

Тодорова, Х. Ранно-халшатски селища по поречието на р. Камчия. — Археология, 1972, кн. 2, с. 17—23.

Чапъров, Б. Нови проучвания по праистория на Археологическия музей в Пловдив. — МПК, 1972, кн. 3, с. 78.

Шиманова, Й. Праисторически селища и находки в белински район. — МПК, 1972, кн. 3, с. 2—3.

Deshayes, J. Dikili Tash and the Origins of the Troadic Culture: Excavation of a small Hill in Northern Greece helps to reconstruct the History of the Neolithic and Early Bronze Age in the Balkans and Anatolia. — Archeology, 1972, 25, 3, p. 198—206. (Прави сравнения с наши находки.)

Tringham, R. Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000—3000 B. C., London, 1971, 240 p.

(Разглежда находките в България през неолита, като се спира на Караново и др.)

III. Античност

Бояджиев, Ст. Нови проучвания върху портите на римския град при Хисар. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 165—194.

Буюклиев, Хр. Тракийско въоръжение от латенската епоха в Старозагорско. — МПК, 1972, кн. 4, с. 5—7.

Ваклинова, М. Късноантичен некропол при с. Беден, Смоленски окръг. — Родопски сборник, III, 1972, с. 141—157.

Василева, Д. Тракийска гробница край с. Староселска, Шуменски окръг. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 153—163.

Герасимов, Т. Антични саркофази от Одесос. — ИНМВ, V (XX), 1969, с. 45—70.

Рец.: М. Alexandrescu-Vionu. — SCIV, 1972, 23, 3, p. 489—491.

Герасимов, Т. Келтските етнически наслоения в българските земи. — В: Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971, с. 39—43.

Димитрова, Ал. Типът на Зевс в глиптиката от Софийския археоло-

гически музей. — Нумизматика, 1972, кн. 1, с. 10—16.

Дремсизова-Нелчинова, Цв., Ив. Балкански. Две тракийски могили край село Островица, Кърджалийско. — МПК, 1972, кн. 3, с. 12—14.

Иванов, Т. Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха. — Археология, 1972, кн. 2, с. 7—16.

Ковачева, Т. Ранно-християнски гробове от с. Бръшляница, Плевенско. — МПК, 1972, кн. 3, с. 7—11.

Кузманов, Г. Римска баня в Пау-талия. — МПК, 1972, кн. 4, с. 11—16.

Михайлов, Г. Траките. С. Военно изд., 1972, 320 с.

Недев, Ст. Пътната между Марцианопол и Анхиало — Аетос през римската и ранновизантийската епоха. — ИБИД, XIII, 1972, с. 160—174.

Овчаров, Д. Трако-римско селище и светилище на Аполон при с. Горско Албаново, Търговишко. — Археология, 1972, кн. 2, с. 46—55.

Павлов, П. Бронзова статуя на Зевс от Ябланица. — МПК, 1972, кн. 3, с. 4.

Полевой, В. Искусство Греции. Древний мир. М., Искусство, 1970, 328 с.

Рец.: Маразов И. Принос в концепциалното изучаване на древногръцкото изкуство. — Изкуство, 1972, кн. 6, с. 39.

Рибарова, Ц. Оброчна плочка от светилището на връх Бабек. — МПК, 1972, кн. 2, с. 5—6.

Станчева, М. Древните строителни традиции на млада София. — НТМ, 1972, кн. 2, с. 20—24.

Сюдлезова, М. Предстоящи разкопки на Кабиле. — МПК, 1972, кн. 3, с. 77.

Табакова-Цанова, Г. Непубликвани скулптурни паметници от Казанлъшкия музей. — МПК, 1972, кн. 3, с. 5—6.

Тончева, Г. Монументални тракийски скулптурни паметници. — Изкуство, 1972, кн. 7, с. 26—29.

Чапева-Дечевска, Н. Връзките между раннохристиянските базилики от IV—VI в. в България: с тези в съседните балкански страни. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 195—221.

Böttger, B., B. Döhle, K. Wachtel. Bulgarien — Eine Reise zu antiken Kulturtrüben. Berlin, VEB Deutsch. Verl. der Wiss., 1971, 246 p.

Gerassimov, Th. Chenets celtiques de Bulgarie. — Latomus, XXXI, 3, 1972, p. 717—743.

IV. Средновековие

Аладжов, Д., Д. Балабанян. Разкопки в с. Любеново през 1968 г. — Родопски сборник, III, 1972, с. 105—139.

Балан, М., Г. Маринов, Й. Йорданов. Предварителни резултати от анатомичното и антропологичното проучване на погребаните в кръговия изкоп на некропол № 3 край Девня. — МПК, 1972, кн. 4, р. 29—32.

Бобчева, Л. Орфия на труда от средновековието в музея в Толбухин. — МПК, 1972, кн. 2, с. 8—12.

Бояджиев, Ст. Към въпроса за датировката на двете църкви в Бачковския манастир. — Родопски сборник, III, 1972, с. 79—103.

Василева, Д. Шест средновековни църкви в района на София. — МПК, 1972, кн. 4, с. 17—25.

Войкова И. Към проблема за използване на античните традиции в старобългарската монументална живопис (Произход на канона за построяването на монументалната живопис в старобългарската архитектура). — Проблеми на изкуството, 1972, кн. 2, с. 42—47.

Джамбов, Хр., Р. Морева. Нови данни за средновековната архитектура в Родопите. — Родопи, 10, 1972, с. 34—35.

Димитров, Д. И. Някои въпроси по застрояването на ранносредновековните селища в Североизточна България (VIII—XI в.). — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa, 14—18. IX. 1965, IV, 1968, р. 71—83.

Димова, В. Модел на църквата в Червен. — МПК, 1972, кн. 1, с. 21—22.

Димова, В. Червен. Пътеводител. С., Форек (1972), 64 с.

Златарски, В. Избрани произведения. I. Историческо наследство. С., Наука и изкуство, 1972, 576 с.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. II. България под византийско владичество (1018—1189). С., Наука и изкуство, 1972, 584 с.

Златарски, В. История на българската държава през средните векове. III. Второ българско царство. България при Асеневци (1187—1280). С., Наука и изкуство, 1972, 656 с.

Мавроудинов, Н. Боянската църква. С. 1972, 120 с. (Библиотека Паметници на културата).

Манова, Ек. XVI международен конгрес по византология. — Археология, 1972, кн. 2, с. 56—57.

Маргос, А., А. Симеонова. Късносредновековна църква при с. Голям извор, Разградско. — МПК, 1972, кн. 3, с. 16—19.

Милчев, Ат., М. И. Артамонов. — МПК, 1972, кн. 4, с. 76—77.

Рашиев, Р. Прабългарски ли са „Каменните баби“ от Ендже. — МПК, 1972, кн. 1, с. 17—20.

Станчев Ваклинов, Ст. Някои проблеми на Преслав. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1965, IV, 1968, 206–223.

Томев, Т. Византийски оловен печат от с. Драгановец, Търговишко. — МПК, 1972, кн. 2, с. 6–8.

Чангова, Й. Средновековното селище над тракийския град Севтополис, XI–XIV в. С., БАН, 1972, 150 с.

Чанева-Дечевска, Н. По въпроса за кръщелните в България. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 223–238.

Чапъров, Б. Християнски монограм от Асенова крепост. — МПК, 1972, кн. 3, с. 14–15.

Angelov, D. Affermissement et fondements idéologiques du pouvoir royal en Bulgarie médiévale. — *Възраждане* (1971), p. 17–21.

Boyadjiev, St. L'architecture monumentale à Pliska. — Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slavische Archäologie, II, Berlin, 1972, p. 345–350.

Georgieva, S. Ein Beitrag zur materiellen und künstlerischen Kultur der spätmittelalterlichen bulgarischen Stadt im XII–XIV. — Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1965, III, 1970, p. 277–284.

Gerasimov, T. La reliure en argent d'un évangélaire du XIV s. à Ohrida. — Zbornik radova vizantol. instituta, Belgrad, XII, 1970, p. 139–142.

Krandžalov, D. L'iconographie des reliefs du cavalier thrace et le relief du cavalier sur le rocher de Madara en Bulgarie du nord-est. — Latomus, XXX, 4, 1971, p. 1057–1072.

Krandžalov, D. Sur la datation d'Aboba-Pliska, la première capitale slave dans les Balkans. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1965, IV, 1968, p. 232–244.

Manova, E. Forschungen über die Slaven in Bulgarien. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1965, VII, 1972, p. 70–71.

Mihajlov, St. Problèmes de la ville féodale naissante en Bulgarie. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1965, IV, 1968, p. 224–231.

Türkova — Zaimova, V. XIV Congrès international des études byzantines. Bucarest. 6–12. IX. 1971. — Études Balkaniques, 1971, 4, p. 159–160.

Văzarova, Ž. The Slaves South of Danube. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1965, VI, 1968, III, 1970, p. 97–120.

Văzarova, Ž. Slawen und Protobulgaren auf Grund archäologischen Quellen. — Zeitschrift für Archäologie, V, 1971, 2, p. 266–288.

V. Нумизматика

Върбанов, И. Златни европейски монети от XVI–XVIII в., намерени в нашите земи. — Нумизматика, 1972, кн. 1, с. 23–28.

Герасимов, Т. За българските средновековни монети. — Нумизматика, 1972, кн. 1, с. 5–9.

Герасимов, Т. Изображения на антични градове в Тракия на монети. — Нумизматика, 1972, кн. 1, с. 33–35.

Герасимов, Т. Образи на тракийския певец Евмоп по монети на Филипопол. — Археология, 1972, кн. 2, с. 42–45.

Герасимов, Т. Тракийски монети — подражания на таските тетрадрахми. — Нумизматика, 1972, кн. 2, с. 9–12.

Герасимова-Томова, В. Познавали ли са траките обела на Харон. — Нумизматика, 1972, кн. 2, с. 13–16.

Димитрова-Чудилова, С. Съкровище от римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, 1972, кн. 2, с. 23–32.

Колев, К. Домонетни форми на пари у тракийското племе беси. — Родопи, кн. 9, 1972, с. 34–36.

К. Колев, Ц. Славчева. Монетно съкровище от село Скребатно, Благоевградско. — МПК, 1972, кн. 4, с. 26–29.

Рогалски, А. Една фалшива тетрадрахма на арменския цар Тигран I Велики. — Нумизматика, 1972, кн. 2, с. 19–22.

Рогалски, А. Към въпроса за монетите с легенда *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΟΤΥΣ*. — Археология, 1972, кн. 2, с. 93–42.

Юрукова, Й. Гравьорите на монетни печати и медали от античността до наши дни. — Нумизматика, 1972, кн. 1, с. 17–19.

Юрукова, Й. Основни проблеми в проучването на тракийската нумизматика. — Нумизматика, 1972, кн. 1, с. 17–19.

Юрукова, Й. Принос към тракийската нумизматика. — Археология, 1972, кн. 2, с. 32–38.

Юрукова, Й. Съкровище от елинистически монети в Родопите. — Родопски сборник, III, 1972, с. 175–189.

Yourukova, V. La circulation des monnaies byzantines en Bulgarie VI–X s. — I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej, Warszawa, 14–18. IX. 1968, p. 128–141.

VI. Епиграфика

Василиев, А. За датировките със старобългарски буквени означения. — МПК, 1972, кн. 4, с. 37–38.

Венедиков, И. Надписите върху тракийските фиали. — Археология, 1972, кн. 2, с. 1–7.

Гръцки извори за българската история, VII, състав. М. Войнов, (1972), 322 с.

Beševliev, V. Les inscriptions protobulgares et leur portée culturelle et historique. — Byzantinoslavica, XXXII, 1971, 35–51.

Beševliev, V. Zur Deutung der Kastelnamen in Prokops Werk „De aedificiis“, Verlag A. M. Hakkert, Amsterdam, 1970, 160 p.

Nicoloff, D., H. Buyukliev. New Inscription dedicated to Jupiter Dolichenus in Stara Zagora, Bulgaria. — Acta archaeologica, XXIV, 1972, 4, p. 415–419.

VII. Музейно дело, консервация, и реставрация на паметници

Баров, З. Аварийно сваляне на стенописи от римска базилика във Варна. — МПК, 1972, кн. 3, с. 41–44.

Баров, З. Идеен проект за консервация на стенописите в скалната църква при с. Иваново. — МПК, 1972, кн. 2, с. 53–54.

Бенеш, Й. Проект за създаване на работна група за подготвянето на международна анкета върху оценката на ефикасността на отношенията музей — публика. — МПК, 1972, кн. 2, с. 45–47.

Ван дер Хек, Г. И. Слушайте написаното слово. — МПК, 1972, кн. 4, с. 40–46.

(За значението на надписите в музейната експозиция и тяхното редактиране.)

Василев, В. Полева обработка на археологически находки. — МПК, 1972, кн. 2, с. 54–57.

Владикин, Г. Музеят и обществото. — МПК, 1972, кн. 1, с. 40–43.

Гайдаров, Н. Правна същност и класификация на паметниците на културата. — МПК, 1972, кн. 3, с. 28–31.

Димитрова-Анкарян, В. Музеят за история и реконструкция на Мокска ни гостува. — МПК, 1972, кн. 1, с. 70–71.

Доланчиева, Д. За работата на музейните сбирки през 1971 г. — МПК, 1972, с. 68–69.

Жигулски, К. Музеят и възрастните. — МПК, 1972, кн. 3, с. 31–37.

Захариева, Е. Описание на два метода за консервация на дърво. — МПК, 1972, кн. 4, с. 47—48.

Иванов, Д., В. Димова, Й. Антонов. Окръжен исторически музей — Русе. Пътеводител. С., Форек (1972). 86 с.

Ицвание, Д. Постоянна историческа изложба на Унгарския национален музей (Историята на Унгария от заселването на унгарците в днешните им земи до 1949 г.). — МПК, 1972, кн. 1, с. 63—66.

Кисъв, И. Равносметка пред Втория конгрес на културата. — МПК, 1972, кн. 1, с. 2—4.

Лазаров, М. Археологическият музей в Созопол. — МПК, 1972, кн. 4, с. 58—60.

Маджарова, И. За някои принципи на реставрацията на керамика. — МПК, 1972, кн. 3, с. 48—53.

Миланов, З. Връзките на нашите музеи с музеите от чужбина през 1971 година. — МПК, 1972, кн. 1, с. 69—70.

Митанов, П., П. Новаков, А. Савов. Изследвания върху свойствата на композиции от алкилметакрилати за укрепване на паметници на културата от порести материали. — МПК, 1972, кн. 1, с. 49—53.

Паркър, III, Х. Подготовка на музейния персонал, занимаващ се с възпитателна работа. — МПК, 1972, кн. 1, с. 46—48.

Патцвал, К. Програма за дейността на работната група по музейна педагогика за 1972—1974 г. — МПК, кн. 2, с. 62—64.

Петров, Л. За някои форми на културно-просветната работа в унгарските музеи. — МПК, 1972, кн. 4, с. 64—67.

Прашков, Л. Трета национална конференция по консервация и реставрация. — МПК, 1972, кн. 3, с. 73—74.

Радонов, З. За възникването и първоначалната дейност на Казанлъшкия музей (1901—1944). — МПК, 1972, кн. 1, с. 53—56.

Решения на IX генерална конференция на ИКОМ. — МПК, 1972, кн. 2, с. 48—50.

Савов, А., П. Новаков, П. Митанов. Върху консервацията на силикатни материали с композиция от алкилметакрилати. — МПК, 1972, кн. 2, с. 51—53.

Станчева, М. Един начин за съхраняване на метални предмети. — МПК, 1972, кн. 2, с. 38—39.

Станчева, М. Изложбата „Тракийско изкуство в българските земи“. — МПК, 1972, кн. 4, с. 48—55.

Станчева, М. ИКОМ 71 — Впечатления и размисли. — МПК, 1972, кн. 1, с. 37—40.

Тонев, Н. 20-годишнината на музея за немска история. — МПК, 1972, кн. 2, с. 68—69.

Фавнер, Ж. Музеят — център на културно оживление. — МПК, 1972, кн. 1, с. 43—46.

Хербст, В. Историческият музей и социалистическото общество. — МПК, 1972, кн. 3, с. 61—71.

Цонев, Ст. Д-р Васил Хаджистоянов Берон — един от пионерите на музейното дело в България. — МПК, 1972, кн. 1, с. 61—62.

Чапъров, Б. Работата на Археологическия музей в Пловдив за патриотичното и комунистическо възпитание на населението. — МПК, 1972, кн. 1, с. 73—74.

Якимов, И. Окръжният исторически музей в Търговище. — МПК, 1972, кн. 2, с. 61—62.

Б. МИШКОВСКА

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

Иван Маразов — За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа	1
Димитър Овчаров — Протейхизмът в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи	11
Теофил Иванов — За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.)	24

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Христо Буюклиев — Тракийски могилини погребения от околностите на Стара Загора	35
Върбинка Найденова — Нов митраистичен паметник от Нова	45
Йорданка Юркова — Сребърни слитъци и съд от Константин II	50
Тотю Тотев — Керамични пещи в чашата на язовир „Виница“ край Преслав	58

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

М. Димитров — Любка Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., София-прес, 1973. 80 с. + 91 ил.	69
--	----

ПРЕГЛЕД

Г. И. Георгиев — Научна среща на полски и български археолози по палеолита в Краков	71
---	----

КНИГОПИС

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE DE L'ANNÉE

СТАТИИ

	кн. с.
Дончева-Петкова, Л. — Ранносредновековни ангобирани съдове	3 14
Иванов, Теофил — За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.)	4 24
Кузманов, Георги — Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV—VI в.)	1 14
Кънчев, Кънчо — За обработката и използването на костта през неолита, енеолита и бронзовата епоха	2 7
Маразов, Иван — За датата и произхода на полтавския ритон с протоме на кон от Ермитажа	4 1
Милчев, Атанас — Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово III, Михайловградско	1 1

Ivan Marazov — Sur la date et l'origine du rhyton de Poltava à protomé de chevalé conservé à l'Ermitage	11
Dimităr Ovčarov — Le protéichisme du système des fortifications pendant la Haute époque byzantine dans les terres bulgares	23
Teofil Ivanov — Sur certaines transformations du système des fortifications pendant la Haute époque byzantine (V—VI ^e s.)	34

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Hristo Bujukliev — Tombes tumulaires thraces des environs de Stara Zagora	45
Vărbinka Najdenova — Un nouveau monument dédié à Mithra de Novae	50
Jordanka Jurukova — Lingots en argent et une phiale en argent de Constance II	57
Totju Totev — Fours à céramique dans le lac de retenue des eaux du barrage „Vinica“ près de Preslav	68

CRITIQUES ET ONYRAGES RECENSÉS

M. Dimitrov — Любка Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., София-прес, 1973. 80 с. + 91 ил.	69
--	----

REVUE

G. I. Georgiev — Session savante sur le Paléolithique à Cracovie d'archéologues polonais et bulgares	71
--	----

BIBLIOGRAPHIE

ARTICLES

	fasc. p.
Dončeva-Petkova, L. — Vases à angobe du Haut Moyen Âge	3 21
Ivanov, Teofil — Sur certaines transformations du système de fortification de la Haute époque byzantine (IV—VI ^e s.)	4 34
Kuzmanov, Georgi — Typologie et chronologie des amphores de la Haute époque byzantine (IV—VI ^e s.)	1 21
Kănčev, Kănčo — Sur le travail et l'emploi de l'os à l'époque néolithique, énéolithique et à l'âge du bronze	2 15
Marazov, Ivan — Sur la date et l'origine du rhyton de Poltava avec protomé de cheval conservé à l'Ermitage	4 11
Milčev, Atanas — Trésor thrace en argent nouvellement découvert dans le village Jakimovo III, dép. de Mihajlovgrad	1 13

Овчаров, Димитър — Протейхизмът в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи	4 11
Оперман, Манфред — Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А	3 1
Пейков, Атанас — За основните проблеми на неолитната революция	2 1
Рашев, Раио — Прабългарски култов паметник от Мадара	2 29
Халиков А. Х. — Столицата на Волжска България от домонголско време	1 21
Цанова, Г., Л. Гетов — Тракийската гробница при Мъглиж	2 15

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Аладжов, Д., А. Китанова — Разкопки на могила I в Хасково	3 70
* Ангелова, Стефка — Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра	3 83
Антонова, Вера — Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост	3 31
* Антонова, Вера — Църква № 5 в Шуменската крепост	1 42
Буюклиев, Христо — Тракийски могили от околностите на Стара Загора	4 35
* Василева, Дафина — Два паметника на римската архитектура	3 51
Генова, Евелина — Тракийска гробна находка от с. Вълчитрън, Плевенски окръг	2 45
* Герасимов, Тодор — Ранновизантийски екзагии от България	2 54
Дремсизова, Цв., Ив. Балкански — Надгробна могила край с. Гледка, Кърджалийски окръг	3 58
Катинчаров, Румен — Относно датировката и интерпретацията на мраморната фигурка от гр. Казанлък	3 22
* Ковачева, Теодора — Погребение от гр. Плевен (III в.)	2 49
Кънчев, Митьо — Културната група Караново IV в Новозагорско	3 42
Маргос, Ара — За „тракийското фиале“ от с. Кръвеник, Севлиево, и за надписа върху него	2 65
Михайлов, Стамен — Късносредновековна църква при с. Пчелинци	2 59
* Найденова, Върбинка — Нов митраистичен паметник от Нова	4 45
Станчева, Магдалина — Тракийски златоносни рудни разработки край София	1 53
Тодорова, Хенриета — Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България	1 59
* Тончева, Горанка — Калъпи за отливане на сечива и украшения от с. Есеница	2 39
Тотев, Тотю — Керамични пещи в чашата на язовир „Виница“ край Преслав	4 58
* Щерева, Ирина — Колективна находка от средновековни накити от София	1 38
Юркова, Йорданка — Сребърни слитъци и съд от Константин II	4 50

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Влахов, Кирил — Отново за името Vellico	3 94
Димитров, Марин — Любка Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., София-прес, 1973. 80 с. + 91 ил.	4 69

Овчаров, Димитар — Le protéichisme du système des fortifications pendant la Haute époque byzantine dans les terres bulgares	4 23
Oppermann, Manfred — Contribution à la chronologie et à la classification des monuments du cavalier thrace de type A	3 3
Pejkov, Atanas — Sur les problèmes fondamentaux de la révolution du Néolithique	2 7
Rašev, Rašo — Monument protobulgare de culte de Madara	2 38
Halikov, A. H. — La capitale de la Bulgarie de la Volga de l'époque pré-mongole	1 37
Canova, G., L. Getov — Le tombeau thrace près de Măgliž	2 38

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Aladžov, D., A. Kitanova — Fouilles du tumulus I à Haskovo	3 82
Angelova, Stefka — Le mur d'enceinte de Durostorum-Drăstăr-Silistra	3 93
Antonova, Vera — Le site fortifié thrace du secteur Est de la forteresse de Šumen	3 41
Antonova, Vera — L'église No 5 de la forteresse des Šumen	1 53
Bujukliev, Hristo — Tombes tumulaires thraces de environs de Stara Zagora	4 45
Vasileva, Dafina — Deux monuments de l'architecture romaine	3 57
Genova, Evelina — Trouaille funéraire thrace du village Vălčitrăn, dép. de Pleven	2 49
Gerasimov, Todor — Poids-étalons de la Haute époque byzantine de Bulgarie	2 58
Dremsizova, Cv., Iv. Balkanski — Timulus près du village Gledka, dép. de Kărdžali	3 69
Katinčarov, Rumen — Sur la datation et l'interprétation de la figurine en marbre de Kazanlăk	3 30
Kovačeva, Teodora — Sépulture de Pleven (III ^e s.)	2 54
Kănčev, Mitjo — La culture de Karanovo IV de la région de Nova Zagora	3 51
Margos, Ara — Sur la „phiale thrace“ du village Krăvenik, rég. de Sevlievo, et sur son inscription	2 67
Mihajlov, Stamen — Église du Bas Moyen âge près du village Pčelinci	2 65
Najdenova, Vărbinka — Un nouveau monument dédié à Mithra de Novae	4 50
Stančeva, Magdalina — Exploitations de gisements aurifères thraces des environs de Sofia	1 50
Todorova, Henrieta — Un nouveau site de la période de transition du Néolithique à l'Eneolithique en Bulgarie du Nord-Est	1 64
Tončeva, Goranka — Moules pour le coulage d'outils et d'ornements du village Esenica	2 45
Totev, Totju — Fours à céramique dans le lac de retenue des eaux du barrage „Vinica“ près de Preslav	4 68
Štereva, Irina — Une trouvaille de parures médiévales de Sofia	1 41
Jurukova, Jordanka — Lingots en argent et un vase en argent de Constance II	4 57

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSÉS

Vlahov, Kiril — A nouveau sur le nom Vellico	3 94
Dimitrov, Marin — Любка Бобчева. Археологическа карта на Толбухински окръг. С., София-прес, 1973. 80 с. + 91 ил.	4 69

Юркова, Йорданка — E. Schönert-Geiss.
Die Münzprägung von Byzantion. Teil II. Kaiserzeit. Akademie-Verlag, Berlin, 1972 2 68

ПРЕГЛЕД

Георгиев, Г. И. — Международен симпозиум по
скално изкуство в Норвегия 2 70
Георгиев, Г. И. — Научна среща на полски и бъл-
гарски археолози по палеолита в Краков . . 4 71

КНИГОПИС

Мишковска, Бояна — 1 65
Мишковска, Бояна — 4 72

Jurukova, Jordanka — E. Schönert-Geiss. Die
Münzprägung von Byzantion. Teil II. Kaiserzeit. Akademie-Verlag, Berlin, 1972. 2 68

REVUE

Georgiev, G. I. — Symposium international sur
l'art rupestre en Norvège 2 70
Georgiev, G. I. — Session savante sur le Paléolithique à Cracovie d'archéologues polonais et
bulgares 4 71

BIBLIOGRAPHIE

Miškowska, Bojana 1 65
Miškowska, Bojana 4 72

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), ст. н.с. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (научен секретар), проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, доц. ПЕЮ БЕРБЕНЛИЕВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н.с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, проф. АТАНАС МИЛЧЕВ, н.с. ЙОРДАНКА ЮРКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, ул. 36

Тел. 72-44-21

Коректор А. Христова

Технически редактор Ив. Атанасова

Дадена за набор на 7. XII. 1973 г. Подписана за печат на 7. III. 1974 г. Печатни коли 9,75 Издателски коли 8,09
Формат на хартията 59×84/8 Изд. индекс 5218 Тираж 1450 Поръчка 96 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.
Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките